

ΗΒΗ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ

Παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο»: εθνογραφικές προσεγγίσεις στους δρόμους της Αθήνας¹

Εισαγωγή

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ εξετάζει το φαινόμενο της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο» μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων εθνογραφικών παραδειγμάτων που προέκυψαν από εξάμηνη επιτόπια έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε από τον Φεβρουάριο του 2009 έως τον Σεπτέμβριο του 2009 στην Αθήνα. Η έρευνα αφορά τριάντα τέσσερα παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δέκα ετών, και είκοσι έξι εφήβους, ηλικίας έντεκα έως δεκαπέντε ετών, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονται από δύο διαφορετικούς τσιγγανόφωνους πληθυσμούς και εργάζονται στους δρόμους του κέντρου και των συνοικιών της Αθήνας.² Η εθνογραφική αυτή έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του διετούς Ερευνητικού Προγράμματος–Δράσης με τίτλο: «Έρευνα–δράση με παιδιά που εργάζονται στο δρόμο» το οποίο διεξάγεται από το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης σε συνεργασία με τη Μη Κυβερνητική Οργάνωση «Ψ-Polis» (Ινστιτούτο Ψυχολογικής, Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανάπτυξης). Επιστημονική Υπεύθυνη του Προγράμματος είναι η Βασιλική Τσούρτου (Λέκτωρ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών

1 Στην επιτόπια έρευνα για τη συλλογή δεδομένων του παρόντος άρθρου συμμετείχαν οι εθελόντριες: Γεωργία Παπιεμίδου, κοινωνιολόγος, Ελένη Καραμάνου, ψυχολόγος, Σταυρούλα Κονταξάκη, επίσης ψυχολόγος, και Μαρίνα Λεγάκη, ψυχολόγος και κοινωνιολόγος της παιδικής ηλικίας. Στην ομάδα συμμετείχαν και οι φοιτήτριες του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Σουζάννα Χιώτη και Αλέκα Κατταβενού.

2 Πρόκειται για τσιγγανόφωνους και σε ορισμένες περιπτώσεις και τουρκόφωνους μουσουλμάνους Τσιγγάνους με καταγωγή από τη Δυτική Θράκη και σε αρκετές περιπτώσεις και αλβανόφωνους Τσιγγάνους με καταγωγή από την Αλβανία.

Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης).³

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής και σχολιασμού μέρους του εθνογραφικού υλικού που προέκυψε από την επιτόπια έρευνα για την παιδική και εφηβική εργασία στους δρόμους της Αθήνας. Ειδικότερα, το άρθρο εστιάζει σε εθνογραφικό υλικό που αφορά συγκεκριμένες περιπτώσεις παιδιών και εφήβων που εργάζονται στο «δρόμο» και προέρχονται από τρεις διαφορετικές τοιγανόφωνες οικογένειες. Μέσα από την εθνογραφική εμβάθυνση, η μελέτη αυτή εστιάζει στις αντιλήψεις των ίδιων των παιδιών και των εφήβων για την εργασία τους στο «δρόμο» καθώς και στις σχέσεις και στις πρακτικές που συνδέονται με τη συγκεκριμένη εργασιακή συνθήκη. Η παιδική και εφηβική εργασία, και ειδικότερα η παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο», προσεγγίζεται εδώ όχι μόνο ως οικονομική δραστηριότητα που σχετίζεται με τις συνθήκες της περιθωριοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων, αλλά και ως πολιτισμικά συγκροτημένη πρακτική η οποία τέμνει τα πεδία της συγγένειας και της εθνοτικής ταυτότητας. Στο άρθρο επιχειρείται η ενσωμάτωση της παραπάνω ανάλυσης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συζήτησης που συγκροτείται από συγκεκριμένα ζητήματα που προκύπτουν από το σώμα της διεθνούς βιβλιογραφίας για την παιδική και εφηβική ηλικία στο «δρόμο».⁴

«Παιδιά του δρόμου» και «εργασία»: Ιστορικό πλαίσιο και διεθνής βιβλιογραφία

Σε παγκόσμιο επίπεδο, το ζήτημα της διαβίωσης και της εργασίας παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό αναδεικνύεται στο επίκεντρο της δημόσιας και ακαδημαϊκής συζήτησης, αλλά και στην ατζέντα Διεθνών Οργανισμών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, στο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών μετασχηματισμών και δομικών αλλαγών που συντελούνται κατά τη δεκαετία του 1970, κυρίως στις χώρες της Λατινικής Αμερικής.⁵ Κατά τις δεκαετίες που ακολου-

3 Το πρόγραμμα χρηματοδοτείται από τον Ε.Λ.Κ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης και από το Κοινωφελές Ίδρυμα «Ιωάννης Σ. Λάτσης». Η εν λόγω ερευνητική δράση ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2009 και ολοκληρώνεται τον Ιανουάριο του 2011. Εκτός από τις εθελόντριες που συμμετείχαν στο Πρόγραμμα (βλ. υποσημείωση 1), στη βασική ερευνητική ομάδα συμμετέχουν οι: Κορνηλία Χατζηνικολάου (Αναπτυξιακή Ψυχολόγος και πρόεδρος της ΜΚΟ «Ψ-Polis», Χριστίνα Χατζηνικολάου (Θεατρολόγος), Ήβη Δασκαλάκη (Κοινωνική Ανθρωπολόγος), Ανίτα Χρηστάκη (Ειδική Παιδαγωγός) και Ζωή Γιαννούση (Ψυχολόγος).

4 Πρόκειται για τη βιβλιογραφία που αφορά τα αποκαλούμενα «παιδιά του δρόμου» (*street children*).

5 Συγκεκριμένα για την περίπτωση της Βραζιλίας, από όπου προέρχονται και οι πρώτες έρευνες για τα αποκαλούμενα έως τότε «εγκαταλελειμμένα παιδιά» αλλά και η πιο πλούσια βιβλιογραφία για το ζήτημα, οι Butler και Rizzini (2003, 2001) υποστηρίζουν ότι δεν

θούν —και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα— η συζήτηση για το ζήτημα της διαβίωσης και της εργασίας παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» αποκτά ευρύτερο ενδιαφέρον πέραν των ορίων της Λατινικής Αμερικής και παράλληλα μετασχηματίζεται τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο πρακτικής.⁶

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, «τα παιδιά του δρόμου» (*street children*) συνιστούν αντικείμενο μελέτης ενός διαρκώς διευρυνόμενου σώματος εθνογραφικής κυρίως βιβλιογραφίας από το χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και των επιστημών της παιδικής ηλικίας με παραδείγματα προερχόμενα από διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές, όπως η Ασία, η Αφρική, η Λατινική Αμερική και η Καραϊβική.⁷ Στην πλειοψηφία τους οι εθνογραφικές αυτές έρευνες, οι οποίες προσεγγίζουν «από τα κάτω» τα ζητήματα της εργασίας και της διαβίωσης παιδιών και εφήβων στο «δρόμο», αντλούν έμπνευση από το νέο ή αναδυόμενο θεωρητικό παράδειγμα που αναπτύσσεται τις δύο τελευταίες δεκαετίες στους κόλπους της ανθρωπολογικής και κοινωνιολογικής έρευνας της παιδικής ηλικίας (James και Prout 1990). Το θεωρητικό αυτό μοντέλο, αφενός, προσεγγίζει την παιδική ηλικία ως κοινωνική κατασκευή (*social construct*),⁸ η οποία παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και κάτω από διαφορετικές ιστορικές συνθήκες⁹ και, αφετέρου, τα παιδιά ως ενεργά κοινωνικά υποκείμενα (*social agents*) τα οποία αναπτύσσουν τις δικές τους δράσεις ακόμα και σε συνθήκες που περιορίζουν σε σημαντικό βαθμό τα περιθώρια των επιλογών τους.¹⁰

είναι τόσο το ίδιο το φαινόμενο που γίνεται περισσότερο ορατό κατά τη δεκαετία του 1970 στα αστικά κέντρα της Βραζιλίας· εκείνο που αλλάζει είναι οι στάσεις και οι αντιδράσεις της κοινωνίας απέναντι στα εν λόγω παιδιά.

6 Στο επίπεδο της εφαρμογής των δράσεων και των προγραμμάτων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και Διεθνών Οργανισμών, η συζήτηση για την εργασία και τη διαβίωση παιδιών στο «δρόμο» ανασυγκροτείται στη βάση της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού που υιοθετήθηκε ομόφωνα από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1989, το οποίο κατοχυρώνει θεσμικά τα παιδιά ως φορείς συγκεκριμένων κοινωνικών δικαιωμάτων και ενεργούς συμμετέχοντες στα κοινωνικά δρώμενα.

7 Βλ. τις μελέτες των Rizzini και Butler (2003), Invernizzi (2003), Artekar (1988) και Hecht (1998) για τη Λατινική Αμερική· βλ. τις μελέτες των Ebigo (2003), Ennew (2003), Nieuwenhuys (2003), Heinonen (2000) και Swart (1990) για την Αφρική· βλ. τις μελέτες των Burr (2006), Beazley (2003) και Baker (1988) για την Ασία· βλ. τη μελέτη του Kovats-Bernat (2008) για την Αϊτή.

8 Η κατασκευή αυτή σχετίζεται με τους πολιτισμικά και ιστορικά ορισμένους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται το στάδιο της σωματικής, πνευματικής και ψυχικής ανωριμότητας στον βιολογικό κύκλο ζωής του ατόμου.

9 Βλ. Connolly 1998, Qvortrup, Bardy, Sgritta και Wintersberger 1994, Stephens 1995, James και Prout 1990.

10 Η θεωρητική στροφή προς την κατεύθυνση της προσέγγισης των παιδιών ως δρώντων

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τα βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν από τη σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνουμε καταρχάς ότι τα «παιδιά του δρόμου» δεν αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία με οικουμενικά χαρακτηριστικά. Κάτω από την ομπρέλα της φράσης «παιδιά του δρόμου» εντάσσονται διαφορετικές ομάδες παιδιών και εφήβων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα οι οποίες αναπτύσσουν διαφορετικές σχέσεις με το «δρόμο»: άλλοτε ο «δρόμος» συνιστά τόπο διαβίωσης, άλλοτε τόπο εργασίας, άλλοτε πεδίο κοινωνικοποίησης και συγκρότησης της ταυτότητας κ.ο.κ. Όπως επισημαίνουν οι Ennew και Swart-Kruger (2003),¹¹ η πλούσια παραγωγή εθνογραφικών μελετών των τελευταίων ετών για τα «παιδιά του δρόμου» αναδεικνύει σημαντικές διαφοροποιήσεις στο προφίλ των «παιδιών» αυτών ως προς το φύλο, την ηλικία, την εθνοτική κατηγορία, το βαθμό απόστασης ή εγγύτητας με την οικογένειά τους, τον τόπο και τον τύπο της κατοίκησης τους, τη μορφή και το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων τους στο «δρόμο», το χρόνο ή τη διάρκεια παραμονής τους στο «δρόμο», τις σχέσεις που συγκροτούν στο «δρόμο» κ.ά.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι πλέον αποτελεί κοινή παραδοχή μεταξύ των ερευνητών ότι η κατηγορία των «παιδιών του δρόμου» χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανομοιογένεια στο εσωτερικό της,¹² η εικόνα που προκύπτει για την ανομοιογένεια αυτή στη βιβλιογραφία είναι θολή και συγκεχυμένη. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μεγάλη δυσκολία να οριστεί η παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» τόσο σε επίπεδο ακαδημαϊκής έρευνας όσο και σε θεσμικό επίπεδο, στο πλαίσιο της εφαρμογής δράσεων και προγραμμάτων κρατικών φορέων και οργανώσεων. Η δυσκολία αυτή αντανακλάται στην ορολογία που αρχικά υιοθετήθηκε από τη UNICEF για την περιγραφή των επιμέρους ομαδοποιήσεων της κατηγορίας «παιδιά του δρόμου», όπως οι διακριτοί όροι «παιδιά στο δρόμο» (*children on the street*) αφενός, και

κοινωνικών υποκειμένων ενέπνευσε εθνογραφικές έρευνες σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά διαθέτουν εννοιολογική αυτονομία (*conceptual autonomy*) (Corsaro 1992) και αναπτύσσουν κοινωνικές συμπεριφορές μέσα από τις οποίες διαμορφώνουν τις δικές τους σχέσεις και δημιουργούν τις δικές τους «κουλτούρες» (*children's cultures*) (βλ. Stephens 1995, Corsaro 1992). Επιπρόσθετα, ολοένα και περισσότερες έρευνες επιβεβαιώνουν πως τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά στα κοινωνικά δρώμενα και στις διαδικασίες της πολιτισμικής κατασκευής (βλ. Stephens 1995, Hall 1995, Toren 1993, Christensen 1993) και διαμορφώνουν, τουλάχιστον ως κάποιο βαθμό, το πλαίσιο δράσης τους ακόμα και σε συνθήκες που περιορίζουν σημαντικά τις κινήσεις τους (βλ. Alanen 1998, Christensen 1998, Hutchby και Moran-Ellis 1998, James, Jenks και Prout 1998). Για μια εκτενέστερη ανάλυση σχετικά με το θεωρητικό αυτό μοντέλο βλ. Δασκαλάκη 2009.

11 Βλ. την εισαγωγή του ειδικού αφιερώματος του περιοδικού *Children, Youth and Environments*, Vol 13, No.1 (Spring 2003) για τα «παιδιά του δρόμου» καθώς και τα άρθρα του ειδικού αφιερώματος του ίδιου περιοδικού.

12 Βλ. Ennew και Swart-Kruger 2003, Rizzini και Butler 2003, Lucchini 1996 κ.ά.

«παιδιά του δρόμου» (*children of the street*) αφετέρου, οι οποίοι περιγράφουν, στην πρώτη περίπτωση, τα παιδιά που διαβιούν ή εργάζονται στο «δρόμο» αλλά διατηρούν συχνές επαφές με την οικογένειά τους και, στη δεύτερη περίπτωση, τα παιδιά που διαβιούν και εργάζονται στο «δρόμο» χωρίς να έχουν επαφές με την οικογένειά τους.¹³ Ενίοτε, μάλιστα, χρησιμοποιείται και ο όρος «παιδιά εντός και εκτός του δρόμου» (*children on and off the street*) ο οποίος αναφέρεται στα παιδιά που εμφανίζονται περιστασιακά στο «δρόμο» και κατόπιν επιστρέφουν στις οικογένειές τους.

Οι παραπάνω ομαδοποιήσεις δεν αποδίδουν εξ ολοκλήρου την ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει τις εμπειρίες των παιδιών και των εφήβων που ζουν και εργάζονται στο «δρόμο» ούτε και τις ιδιαίτερες συνθήκες ή ανάγκες που καθορίζουν σε κάθε περίπτωση την παρουσία τους στο «δρόμο» (Aptekar και Heinonen 2003). Από τη μία πλευρά, η δυσκολία ορισμού της κατηγορίας των «παιδιών του δρόμου» έγκειται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι τα παιδιά και οι έφηβοι που ζουν και εργάζονται στο «δρόμο» αποτελούν στην κοινή αντίληψη, σύμφωνα με το κυρίαρχο μοντέλο ταξινομικών κατηγοριοποιήσεων,¹⁴ μη κατηγοριοποιήσιμες ομάδες ανθρώπων ή ομάδες «εκτός τόπου» (*children out of place*),¹⁵ καθώς τόσο η εργασία τους όσο και η παρουσία τους στο «δρόμο» θεωρείται ότι δεν emπίπτουν σε πεδία και τόπους δραστηριοτήτων που αρμόζουν στο κυρίαρχο μοντέλο πρόσληψης της παιδικής και εφηβικής ηλικίας.

Με άλλα λόγια, στην κυρίαρχη αντίληψη¹⁶ οι έννοιες της «παιδικής και εφηβικής ηλικίας» και της «εργασίας», και ειδικότερα της εργασίας στο «δρόμο», θεωρούνται ιδεολογικά ασύμβατες. Η ασυμβατότητα αυτή έχει τις ρίζες της σε έναν δυτικοκεντρικό ιδεολογικό διαχωρισμό ανάμεσα στις έννοιες της «παιδικής ηλικίας» αφενός και του «κόσμου των ενηλίκων» αφετέρου, σύμφωνα με τον οποίο η «παιδική ηλικία» συνδέεται με τις έννοιες

13 Πρόκειται για τη γνωστή κατηγοριοποίηση που υιοθετήθηκε πρώτα από τη *UNICEF* και στη συνέχεια επεκτάθηκε και στη σχετική βιβλιογραφία.

14 Στο πλαίσιο της λειτουργίας του σύγχρονου έθνους-κράτους, όπως περιγράφει η Malkki (1995: 5), οι κυρίαρχες αντιλήψεις συγκροτούνται στη βάση της «εθνικής τάξης πραγμάτων» πάνω στην οποία οργανώνονται οι αρχές λειτουργίας του έθνους-κράτους.

15 Ο περιορισμός των παιδιών σε ειδικούς χώρους, όπως είναι τα σπίτια, τα σχολεία, οι παιδότοποι, οι γυμναστικοί σύλλογοι κ.ά. δημιουργεί την αίσθηση ότι ένα παιδί το οποίο δεν βρίσκεται υπό την επίβλεψη των ενηλίκων αλλά κινείται αυτόνομα στους δρόμους των πόλεων είναι παιδί «εκτός τόπου» (Connolly και Ennew 1996: 133).

16 Στην κοινή αντίληψη αλλά και στο λόγο κρατικών φορέων, Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων που δραστηριοποιούνται με παιδιά και νέους, η εργασία των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο» ταυτίζεται με τις έννοιες αφενός της θυματοποίησης, της εκμετάλλευσης, της εγκατάλειψης, της γκετοποίησης και, αφετέρου, με την αίσθηση της «απειλής» των βασικών αρχών οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους.

της «αθωότητας», της «ανωριμότητας» και την αίσθηση ότι τα παιδιά έχουν ανάγκη την «προστασία» των ενηλίκων.¹⁷ Η εννοιολογική αυτή σύνδεση συγκροτείται στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικο-κοινωνικών διαδικασιών, όπως η ανάπτυξη του καπιταλισμού και οι διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης που τη συνοδεύουν, καθώς τα παιδιά δεν θεωρούνται πλέον ως οικονομικά ενεργά μέλη της κοινωνίας.¹⁸ Στο νέο αυτό πλαίσιο, τα παιδιά θεωρούνται περισσότερο επένδυση σε ένα ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο αποδίδει μέσω της επίσημης εκπαιδευτικής διαδικασίας (Qvortrup 1985). Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό η παρουσία παιδιών και εφήβων στους δρόμους, ιδιαίτερα στους δρόμους των αστικών κέντρων, χωρίς τη συνοδεία ή την επίβλεψη των ενηλίκων συνδέεται με τις έννοιες του «κινδύνου» και της «απειλής».¹⁹ Το αυξημένο ενδιαφέρον για την ασφάλεια και την επιτήρηση των παιδιών και των εφήβων οδηγεί στον σταδιακά περιορισμό τους σε οριοθετημένους χώρους, όπως είναι τα σπίτια, τα σχολεία, οι παιδότοποι, οι γυμναστικοί σύλλογοι, κ.ά. Επιπρόσθετα, στην κυρίαρχη αντίληψη η έννοια «δρόμος» συγκροτείται συνήθως σε αντίθεση με το «σπίτι» και συχνά συνεπάγεται συνειρμούς που παραπέμπουν σε αντιθετικά δίπολα, όπως «σπίτι/οικογένεια», «δρόμος»/ «εγκατάλειψη», αλλά και συνειρμούς που συνδέονται με στερεότυπα για την υγεία, την καθαριότητα, τη γνώση και τον αναλφαβητισμό (Ennew και Swart-Kruger 2003).

Από την άλλη πλευρά, αυτός ο κριτικός προβληματισμός που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από την παραπάνω ιδεολογική ασυμβατότητα έστρεψε το ενδιαφέρον των ερευνητών στους πολλαπλούς, πολιτισμικά προσδιορισμένους, τρόπους με τους οποίους ορίζεται η παιδική και εφηβική ηλικία και η εργασία ως εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Πολύ συνοπτικά, το μέρος της εθνογραφικής βιβλιογραφίας που εστιάζει στην εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» καταλήγει σε τρεις σημαντικές διαπιστώσεις, στις οποίες στηρίζεται άλλωστε και η παρούσα μελέτη.

Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι για την πλειοψηφία των παιδιών και των εφήβων που εργάζονται στο «δρόμο» η εργασία τους αποτελεί απόρροια των ασφυκτικών συνθηκών φτώχειας και στέρησης που βιώνουν τα ίδια και οι οικογένειές τους, και αποσκοπεί στην ενίσχυση των ατομικών ή οικογενειακών τους εισοδημάτων.²⁰ Όπως επισημαίνουν οι Ennew και

17 Βλ. Jenkins 1998, Stephens 1995, Postman 1983.

18 Βλ. James, Jenks, και Prout 1998, Connolly και Ennew 1996, Ennew 1994 & 1986, Stephens 1995, Zelizer 1998 & 1985, Hockey 1993.

19 Βλ. Valentine 1996, Stephens 1995, Boyden 1990.

20 Ωστόσο, συχνά στην ίδια βιβλιογραφία επισημαίνεται ότι δεν ταυτίζονται απαραίτητα η εμπειρία της φτώχειας και της στέρησης με την εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο». Για παράδειγμα, όπως ισχυρίζεται η Heinonen (2000) για την περίπτωση της παιδι-

Swart-Kruger (2003) σε μια σύντομη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, η πλειοψηφία των παιδιών και των εφήβων αυτών όχι μόνο δεν είναι χωρίς οικογένεια αλλά δεν είναι ούτε άστεγα.²¹ Συγκεκριμένα, η βιβλιογραφία καταγράφει περιπτώσεις παιδιών και εφήβων τα οποία προέρχονται από ποικίλους τύπους οικογένειας και κατοίκησης.²² Ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» αποτυπώνεται στη βιβλιογραφία ως απόρροια κάποιας ισχυρής εκμεταλλευτικής σχέσης, όπως είναι η κακοποίηση και η παράνομη διακίνηση παιδιών και εφήβων ή η παιδική και εφηβική πορνεία, οι σχέσεις των παιδιών και των εφήβων με τα σπίτια και τις οικογένειές τους διατηρούνται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους είτε σε φαντασιακό είτε σε πραγματικό επίπεδο (π.χ. επισκέψεις, οικονομική συνεισφορά, αποστολή δώρων, επιθυμία για μελλοντική επιστροφή στο σπίτι και την οικογένεια κ.ά.).²³

Δεύτερον, οι εθνογραφικές μελέτες για την παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» καταδεικνύουν το σημαντικό ρόλο που ενδέχεται να παίζει η συγκεκριμένη μορφή εργασίας των παιδιών και των εφήβων τόσο για τα ίδια όσο και για τις οικογένειές τους, αλλά και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αξιολογείται η συγκεκριμένη μορφή εργασίας σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Οι περισσότερες από τις έρευνες αυτές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι προκειμένου να διερευνήσουμε την εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις πολιτισμικά συγκροτημένες αντιλήψεις και προσδοκίες σύμφωνα με τις οποίες η εν λόγω εργασιακή πρακτική αξιολογείται θετικά (ως συμβολή στο οικογενειακό εισόδημα) τόσο από τα παιδιά όσο και από εκείνους με τους οποίους σχετίζονται άμεσα, έστω και αν η ίδια εργασία αξιολογείται αρνητικά από την κυρίαρχη πλειοψηφία.²⁴

κής εργασίας στους δρόμους της Αιθιοπίας, οι συνθήκες φτώχειας αποτελούν απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για να εξωθήσει τα παιδιά να εργασθούν στο «δρόμο», κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι τα περισσότερα φτωχά παιδιά στην Αντίς Αμπέμπα δεν εργάζονται στον «δρόμο».

21 Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Ennew και Swart-Kruger (2003), η βιβλιογραφία δεν καταγράφει υψηλά ποσοστά ορφανών και εγκαταλελειμμένων παιδιών και εφήβων που ζουν και εργάζονται στο «δρόμο» ή παιδιών και εφήβων που έχουν αποκόψει πλήρως τους δεσμούς τους με την οικογένεια.

22 Βλ., για παράδειγμα, Swart 1990, Heinonen 2000, Artekar και Heinonen 2003.

23 Βλ., παραδείγματος χάριν, Montgomery 2007, Honwana 2006, Artekar και Heinonen 2003, Heinonen 2000.

24 Οι παραπάνω διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται και από το σώμα της βιβλιογραφίας που αφορά έρευνες πάνω στην παιδική εργασία, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας των παιδιών στον οικιακό χώρο (βλ. Punch 2001, Nieuwenhuys 1994, Morrow 1994, Soldberg 1990). Οι έρευνες αυτές καταδεικνύουν το μεγάλο ρόλο που μπορεί να παίζει η εργασία των παιδιών στη ζωή τους και στη ζωή των οικογενειών τους (βλ. Mizen, Pole και Bolton 2001, Goddard και White 1982), αλλά και ότι σε πολλές περιπτώσεις τα παιδιά

Τρίτον, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας για την παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» καταγράφει την περιθωριακή θέση των εν λόγω παιδιών και εφήβων σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής ιεράρχησης η οποία προκύπτει τόσο από το ηλικιακό τους *status* όσο και από το γεγονός ότι η εργασία τους επιτελείται στο «δρόμο». Ωστόσο, το εν λόγω κομμάτι της βιβλιογραφίας δίνει περισσότερη έμφαση σε συγκεκριμένες ιδεολογίες, πρακτικές και στρατηγικές που αναπτύσσουν τα ίδια τα παιδιά και οι έφηβοι που εργάζονται στο «δρόμο» και οι οποίες αποσκοπούν στην εκ μέρους τους επαναδιαπραγμάτευση της περιθωριακής τους θέσης στην κοινωνία.²⁵ Για παράδειγμα, ο Butler (2009) αναφέρεται στη διάχυση μιας ιδεολογίας «εξέγερσης» και «ελευθερίας» μεταξύ των παιδιών και των εφήβων που ζουν και εργάζονται στους δρόμους του Ρίο ντε Τζανέιρο, η οποία συνιστά συγκροτησιακό παράγοντα της ατομικής και συλλογικής αίσθησης του ανήκειν των παιδιών και των εφήβων αυτών. Η Invernizzi (2003) από την πλευρά της έδειξε το πώς η ίδια η εργασιακή πρακτική των παιδιών και των εφήβων που εργάζονται στους δρόμους της Λίμα στο Περού αποτελεί και μια πολυεπίπεδη στρατηγική κοινωνικοποίησης η οποία αφορά τις σχέσεις τους με την οικογένεια, τους φίλους και την παρέα τους στο «δρόμο», αλλά και τους «πελάτες» τους και τους εκπροσώπους των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.

Τέλος, ένας σαφώς μικρότερος αριθμός ερευνών, σε σχέση με τις έρευνες που εμπίπτουν στις τρεις παραπάνω κατηγορίες, επικεντρώνεται στους εθνοπολιτισμικά συγκροτημένους τρόπους με τους οποίους ορίζεται η εργασιακή πρακτική των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο», ιδιαίτερα στο πλαίσιο των πρόσφατα αυξημένων μεταναστευτικών ροών εντός και εκτός εθνικών συνόρων σε παγκόσμιο επίπεδο.²⁶ Παραδείγματος χάριν, η Heinonen (2000) μελέτησε την παιδική εργασία στους δρόμους της Αντίς Αμπέμπα στην Αιθιοπία και ειδικότερα τα παιδιά και τους εφήβους μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας,²⁷ τα οποία προέρχονταν από φτωχές αγροτικές οικογένειες και μετανάστευσαν χωρίς τους γονείς τους για να εργασθούν στους δρόμους της εν λόγω αφρικανικής πρωτεύουσας. Η Heinonen διαπίστωσε ότι τα παιδιά αυτής της εθνοτικής ομάδας όχι μόνο διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τις οικογένειές τους στο χωριό (είτε μέσα από συχνές επισκέψεις, έστω και εκ περιτροπής, είτε με τη συχνή αποστολή δώρων), αλλά και φροντίζουν η παρουσία τους και η εργασία στο «δρόμο» να συνοδεύεται από κανόνες καλής συμπεριφοράς που

είναι ενεργοί συμμετέχοντες στη διαχείριση του καταμερισμού της εργασίας τόσο εντός του οικιακού χώρου αναφορικά με μη αμειβόμενες μορφές εργασίας όσο και σε σχέση με αμειβόμενες μορφές εξωοικιακής εργασίας.

25 Βλ. Davies 2008, Butler και Rizzini 2003, Beazley 2003, Invernizzi 2003.

26 Βλ. Huiksmans 2008, Taracena 2003, Heinonen 2000.

27 Της Γκουραγκούε.

προκαλούν τη συμπάθεια των κατοίκων της Αντίς Αμπέμπα.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι παρόλο που τόσο στην κοινή αντίληψη όσο και στην ευρύτερη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία (αλλά και στις εκθέσεις των Διεθνών Οργανισμών και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων), συχνά ο «δρόμος» και η επιτέλεση της εργασίας στο «δρόμο» ταυτίζονται με συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες, όπως οι Τσιγγάνοι και οι Ταξιδευτές,²⁸ ελάχιστα αντικατοπτρίζεται η εθνοτική αυτή διαφοροποίηση στις σχετικές μελέτες. Εξαίρεση αποτελούν οι μελέτες της Helleiner (2003) για την ιστορία και τις στρατηγικές επαιτείας και άλλων μορφών εργασίας μεταξύ των παιδιών Ταξιδευτών στην Ιρλανδία και της Patea (2009) για την παιδική εργασία στη Ρουμανία. Χωρίς αμφιβολία, οι Τσιγγάνοι και οι Ταξιδευτές αποτελούν πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες, κυρίως στην ευρωπαϊκή σκέψη, συνδέονται στη συνείδηση των μη Τσιγγάνων περισσότερο από οποιοσδήποτε άλλες εθνοτικές ομάδες με το «δρόμο» και την εργασία στο «δρόμο».²⁹ Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι στο σώμα των εθνογραφικών μελετών για την παιδική και εφηβική εργασία ελάχιστες είναι οι μελέτες που αφορούν παιδιά και εφήβους στον αναπτυσσόμενο κόσμο,³⁰ παρόλο που ολοένα και περισσότερες εκθέσεις Διεθνών Οργανισμών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων μιλούν για υψηλά ποσοστά παιδικής και εφηβικής εργασίας στα αστικά κέντρα της Κεντρικής και Νότιας Ευρώπης κυρίως από ομάδες Τσιγγάνων και Ρομά, πρόσφυγες και μετανάστες.³¹

Η παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» στην Ελλάδα

Όπως και σε άλλες χώρες, έτσι και στην Ελλάδα, η εργασία παιδιών στο «δρόμο» δεν αποτελεί αποκλειστικά φαινόμενο του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η παιδική εργασία γενικότερα, αλλά και η παιδική εργασία στο «δρόμο», συνδέονται με τις συνέπειες των δύο παγκοσμίων πολέμων και τις μετακινήσεις προσφύγων, τις εσωτερικές μετακινήσεις πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα και την

28 Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τόσο στην κοινή αντίληψη όσο και σε ακαδημαϊκές μελέτες συχνά να προβάλλεται η αντίληψη ότι οι διαφορετικές εκφράσεις «τσιγγανότητας» αφορούν «ανθρώπους εκτός τόπου». Βλ. Sibley 1995, Okely 1983.

29 Παρά το ισχυρό αυτό στερεότυπο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, πρόσφατες εθνογραφικές έρευνες στην Ευρώπη αποδεικνύουν ότι οι τσιγγάνικοι πληθυσμοί που ζουν σε διαφορετικές χώρες, αλλά και μέσα στα πλαίσια των εθνικών συνόρων, διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους σε πολλούς τομείς της οικονομικής τους ζωής.

30 Βλ. Patea 2009, Helleiner 2003, Invernizzi 2005.

31 Βλ. π.χ. Hess και Shandy 2009. Επίσης, βλ. την έκθεση-μελέτη της UNICEF «Breaking the cycle of exclusion: Roma children in South East Europe» (March 2007) <[www.unicef.org/ceecis/070305-Subregional Study Roma Children.pdf](http://www.unicef.org/ceecis/070305-Subregional_Study_Roma_Children.pdf)> για τις χώρες της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης, τις εκθέσεις του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας «Η παιδική εργασία στην Ευρώπη» (2005, 2006) <<http://www.ilo.org>>.

αστικοποίηση. Ωστόσο, ύστερα από μια περίοδο σχετικής ύφεσης του φαινομένου κατά τη μεταπολίτευση, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως και σήμερα, το φαινόμενο της εργασίας παιδιών και εφήβων στο «δρόμο», και ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, εντείνεται. Η ένταση αυτή του φαινομένου τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα μας συνδέεται με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων αλλά και με ευρύτερους μετασχηματισμούς που συνοδεύουν την παγκοσμιοποίηση και οι οποίοι έχουν ως συνέπεια την εισροή στη χώρα μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών από χώρες της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής, καθώς και η συνεχιζόμενη αστικοποίηση.³²

Όπως γίνεται αντιληπτό, λόγω της παράνομης μετανάστευσης, ο «δρόμος» έχει μετατραπεί τα τελευταία χρόνια σε πεδίο συγκρούσεων και ανταγωνισμών για τον έλεγχο των ζωτικών χώρων της —παράνομης κυρίως— οικονομικής δραστηριοποίησης πολλών διαφορετικών ομάδων (Anthias και Lazaridis 1999).³³ Οι ομάδες αυτές διεκδικούν μερίδιο από τα λεγόμενα «παραδοσιακά» «επαγγέλματα του δρόμου», όπως το γυρολογικό και το εποχικό εμπόριο, τα οποία ασκούσαν έως τότε κυρίως πληθυσμοί Τσιγγάνων και Ρομά που έχουν μια μακρά ιστορική παρουσία στην Ελλάδα.³⁴ Στο πλαίσιο των νέων ανταγωνιστικών συνθηκών που γεννά η παράνομη μετανάστευση, η εργασία των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο» καταλαμβάνει «προνομιακή» θέση ως προς τις οικονομικές απολαβές τις οποίες προσφέρει σε σχέση με την εργασία των ενηλίκων σε πολλά από τα «επαγγέλματα του δρόμου».

Έτσι, στα περισσότερα αστικά —και όχι μόνο— κέντρα της χώρας, η εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» είναι πλέον ορατή σε όλους σχεδόν τους δημόσιους χώρους, όπως σε δρόμους, πάρκινγκ, πλατείες, λαϊκές αγορές, προαύλια εκκλησιών, εμπορικά κέντρα, μέσα μαζικής μεταφοράς, αλλά και χώρους εστίασης και ψυχαγωγίας, όπως σε καφετερίες, εστιατόρια, νυχτερινά κέντρα, κ.α.³⁵ Παραδόξως όμως, παρά την ορατότητα

32 Βλ. Παπαταξιάρχης 2006, King 2000, Anthias και Lazaridis 1999.

33 Το φαινόμενο της παράνομης κυρίως μετανάστευσης συνοδεύεται από ένα διαρκώς διευρυνόμενο πλαίσιο παράνομων οικονομικών δραστηριοτήτων (Anthias και Lazaridis 1999) στο οποίο συγκαταλέγεται και το παραεμπόριο στο δρόμο και το οποίο απορροφά έναν μεγάλο αριθμό παράνομων μεταναστών καθιστώντας τις συνθήκες της παράνομης εργασίας ιδιαίτερα ανταγωνιστικές (βλ. Lazaridis και Koumandraki 2003, Lazaridis και Psimenos 2000, Fakiolas 2000, Iosifidis 1997).

34 Πρόκειται για πολλούς και διαφορετικούς πληθυσμούς Τσιγγάνων και Ρομά, όπως πληθυσμοί που αυτοπροσδιορίζονται αλλά και ετεροπροσδιορίζονται ως Έλληνες Τσιγγάνοι ή Έλληνες Ρομά (οι οποίοι ωστόσο έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, ο τύπος κατοίκησης κ.ά.), αλλά και πληθυσμοί μουσουλμάνων τσιγγανόφωνων από τη Δυτική Θράκη.

35 Χωρίς αμφιβολία, για την ελληνική κοινωνία και από την οπτική της κυρίαρχης ομάδας,

του φαινομένου της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο» και παρά το γεγονός ότι η έκταση του ίδιου του φαινομένου επιβεβαιώνεται από την παρουσία και τη δράση ενός σχετικά μεγάλου αριθμού Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων που σταδιακά ανέπτυξαν εξειδικευμένες δράσεις για τα αποκαλούμενα «παιδιά του δρόμου» ή «παιδιά των φαναριών»,³⁶ η ελληνική επιστημονική βιβλιογραφική παραγωγή για το φαινόμενο αυτό στη σύγχρονη εκδοχή του είναι σχεδόν ανύπαρκτη.³⁷

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τις εκθέσεις Διεθνών Οργανισμών, όπως η *UNICEF* και η ελβετική «*Terre des Hommes*»,³⁸ και ελληνικών Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων που αναπτύσσουν δράσεις οι οποίες εξειδικεύονται στην παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο», αλλά και με βάση την ελληνική βιβλιογραφία για τους Τσιγγάνους και τους Ρομά³⁹ και, βέβαια,

οι έννοιες της «παιδικής και εφηβικής ηλικίας» και της «εργασίας» και ειδικά της εργασίας στο «δρόμο» θεωρούνται ασύμβατες. Σε ένα μεγάλο βαθμό, μάλιστα, στην κυρίαρχη αντίληψη η εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» συνδέεται παραδοσιακά με την «τσιγγανότητα» και τα «επαγγέλματα του δρόμου». Όμως, τις δύο τελευταίες δεκαετίες ο μεγάλος αριθμός παράνομων μεταναστών τσιγγάνικων και ρομικών ομάδων από τα Βαλκάνια οι οποίοι και λόγω της μεταναστευτικής συνθήκης εξωθούνται σε οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τα «επαγγέλματα του δρόμου» δημιουργεί νέα στερεότυπα που ταυτίζουν τον παράνομο –κυρίως– μετανάστη και τον «μετανάστη Τσιγγάνο» με τον «δρόμο» και την παιδική εργασία στο «δρόμο».

36 Ο μεγάλος αριθμός Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, όπως είναι η *Άρσις*, η *Praksis*, η *Κλίμακα*, το *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας*, οι *Δρόμοι Ζωής*, το *Χαμόγελο του Παιδιού*, κ.ά. που τις τελευταίες δεκαετίες συστηματικά αναπτύσσουν εξειδικευμένες δράσεις σχετικές με τα «παιδιά του δρόμου» ή τα «παιδιά των δρόμων» ή «τα παιδιά των φαναριών», κυρίως στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας, καταδεικνύει σαφώς το εύρος του φαινομένου. Παράλληλα, παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για το ζήτημα της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο δρόμο από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, κρατικούς και άλλους φορείς, όπως είναι οι Κοινωνικές Υπηρεσίες, ο Συνήγορος του Πολίτη, οι εκκλησιαστικοί φορείς κ.ά.

37 Με εξαίρεση τις επιστημονικές δημοσιεύσεις που διενεργούνται για τις ανάγκες διεθνών Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων, όπως η *UNICEF* και η *Terre des Hommes*.

38 Βλ. την έκθεση της *UNICEF* η οποία βασίζεται σε ποσοτική-απογραφική έρευνα που διενεργήθηκε από την εταιρία *ALCO* για λογαριασμό της *UNICEF* από τις 17 έως τις 19 Νοεμβρίου του 2000 με τη μέθοδο προσωπικών συνεντεύξεων στην Αττική <<http://www.unicef.gr/reports/alko/street.php>>. Βλ. επίσης, τις δημοσιεύσεις της *Terre des Hommes* οι οποίες στηρίζονται σε μακροχρόνια ποσοτική και ποιοτική έρευνα με επιτόπια παρατήρηση που ξεκίνησε από το 1999 στην Αλβανία και το 2002 ένα κομμάτι της διενεργήθηκε σε συνεργασία με την ελληνική Μ.Κ.Ο. *Άρσις* στην Ελλάδα για τη διακίνηση και την εργασία παιδιών από την Αλβανία στην Ελλάδα και κυρίως τη Θεσσαλονίκη <[http://www.tdh.ch/website/doc_dnlid.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/aa38138679a23d33c12571760041dd5d/\\$FILE/albania_childtrafficking_03_eng.pdf](http://www.tdh.ch/website/doc_dnlid.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/aa38138679a23d33c12571760041dd5d/$FILE/albania_childtrafficking_03_eng.pdf)>, <[http://www.tdh.ch/website/doc\\_dnlid.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/aa38138679a23d33c12571760041dd5d/\\$FILE/albania_childtrafficking_03_eng.pdf](http://www.tdh.ch/website/doc_dnlid.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/aa38138679a23d33c12571760041dd5d/$FILE/albania_childtrafficking_03_eng.pdf)>.

39 Σχετικά με την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Δασκαλάκη 2004, Βαξεβάνογλου 2001, Λυδάκη 1998. Επίσης βλ. τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στο ζήτημα

την παρούσα εθνογραφική έρευνα, θα μπορούσαμε να βγάλουμε ορισμένα βασικά συμπεράσματα σχετικά με το ζήτημα της παιδικής και εφηβικής εργασίας στους δρόμους της Ελλάδας κατά την τελευταία εικοσαετία.

Πρώτον, ότι η εργασία των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο» μπορεί να διακριθεί σχηματικά σε δύο βασικές κατηγορίες· η πρώτη κατηγορία αφορά την παιδική και εφηβική εργασία ως εργασία που αποσκοπεί στην ενίσχυση των ατομικών ή οικογενειακών εισοδημάτων των παιδιών και των εφήβων, ενώ η δεύτερη αφορά την παιδική και εφηβική εργασία ως εργασία που καθίσταται αντικείμενο εκμετάλλευσης από μη συγγενικά πρόσωπα («προστάτες», μεσάζοντες κ.ά.). Η πρώτη κατηγορία, στην οποία άλλωστε εμπίπτει και η παρούσα εθνογραφική μελέτη, φαίνεται να αποτελεί τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα και για την περίπτωση της Αθήνας τη συνηθέστερη μορφή εργασίας παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» καθώς, σύμφωνα με την οργάνωση *Terre des Hommes*, χιλιάδες παιδιά και έφηβοι που εργάστηκαν τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα υπό το καθεστώς εκμετάλλευσης είτε επέστρεψαν στις οικογένειές τους⁴⁰ είτε διακινήθηκαν παράνομα, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, προς χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁴¹ Και στις δύο παραπάνω κατηγορίες παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο» παρατηρούμε ποικίλες μορφές εργασιακών πρακτικών που υιοθετούν τα παιδιά και οι έφηβοι. Τα παιδιά και οι έφηβοι της πρώτης κατηγορίας, είτε συνοδεύουν τους γονείς τους στα «επαγγέλματα του δρόμου» είτε εργάζονται μόνα τους, υπό την επίβλεψη συχνά των συγγενών τους, για την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος, δραστηριοποιούνται ως μικροπωλητές με ή χωρίς νόμιμες άδειες, πωλητές σε πάγκους λαϊκών αγορών, γυρολόγοι, παλιατζήδες, καθαριστές, μουσικοί, διασκεδαστές, επαίτες. Τα παιδιά και οι έφηβοι της δεύτερης κατηγορίας, οι οποίοι εργάζονται υπό την επίβλεψη των «προστατών» τους, είτε περιορίζονται σε δραστηριότητες, όπως είναι το παράνομο εμπόριο μικροαντικειμένων, ο καθαρισμός αυτοκινήτων και η επαίτεια, είτε, κυρίως οι έφηβοι, εκδίδονται σε δρόμους και πλατείες.

Δεύτερον, όπως σαφώς προκύπτει από τις προαναφερθείσες πηγές, στην περίπτωση της Ελλάδας η παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο» χαρακτηρίζεται από μια σημαντική εθνοτική διαφοροποίηση, αποτελεί δηλαδή εργασία που στις περισσότερες από τις μορφές της επιτελείται σε μεγαλύτερο ποσοστό από παιδιά και εφήβους με τσιγγάνικη ή ρόμικη καταγωγή.⁴² Όμως,

της περιθωριακής συμμετοχής των Τσιγγάνων και των Ρομά στη σχολική εκπαίδευση. Για παράδειγμα, βλ. Δαφέρμος 2006: 99-106, Κάτσικας και Πολίτου 2005: 69-70, Μαυρομάτης 2005: 146.

40 Η *Terre des Hommes* εκτιμά το ποσοστό αυτό σε 15%.

41 Οι εκτιμήσεις της *Terre des Hommes* κάνουν λόγο για 3.800 παιδιά που διακινήθηκαν από την Ελλάδα προς τρίτες χώρες.

42 Βλ. υποσημείωση αρ. 34 και τις εκθέσεις της UNICEF και της *Terres des Hommes*. Η

η εθνοτική αυτή διαφοροποίηση περιλαμβάνει σημαντικές επιμέρους διαφοροποιήσεις. Μεταξύ των παιδιών και των εφήβων με τσιγγάνικη ή ρόμικη καταγωγή που εργάζονται στο «δρόμο» συγκαταλέγονται παιδιά και έφηβοι οικογενειών τσιγγανόφωνων Ελλήνων και ελληνόφωνων Τσιγγάνων που «παραδοσιακά» εργάζονται στα «επαγγέλματα του δρόμου» στην Ελλάδα, παιδιά και έφηβοι τσιγγανόφωνων πληθυσμών που μετανάστευσαν με τις οικογένειές τους από τα Βαλκάνια (Αλβανία, Κόσοβο, Βουλγαρία, Ρουμανία), παιδιά και έφηβοι τσιγγανόφωνων πληθυσμών που μετανάστευσαν μόνα τους από τα Βαλκάνια, άλλα τα οποία είναι θύματα εκμετάλλευσης από τρίτους, κ.ά.

Τρίτον, από τις διαθέσιμες πηγές διαφαίνεται πως η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών και των εφήβων που εργάζονται στο «δρόμο» στην Ελλάδα όχι μόνο έχουν οικογένεια αλλά δεν είναι ούτε άστεγα. Η UNICEF κάνει λόγο για ένα μικρό ποσοστό 2% παιδιών και εφήβων χωρίς κατάλυμα στην Αττική το 2000. Μάλιστα, όπως φαίνεται τόσο από την έρευνα της UNICEF όσο και από τις υπόλοιπες πηγές, αλλά και τη δική μας έρευνα, τα περισσότερα παιδιά και έφηβοι μένουν σε σπίτια με ή χωρίς ενοίκιο (που τους έχουν παραχωρηθεί) ή φιλοξενούνται σε σπίτια συγγενών και φίλων και κάποια μένουν σε αυτοσχέδια παραπήγματα, σε καταυλισμούς ή στα οχήματά τους.

Επιγραμματικά, από τις παραπάνω παραγράφους προκύπτει ότι, όπως και σε άλλες χώρες έτσι και στην Ελλάδα, η σύγχρονη εκδοχή της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο» χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλομορφία. Έχοντας, λοιπόν, ήδη παραθέσει, αφενός τα συμπεράσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας για την εργασία παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» και, αφετέρου τα συμπεράσματα που συνάγονται από τις διαθέσιμες πηγές για το ίδιο φαινόμενο στην Ελλάδα, στη συνέχεια προχωρούμε στην παρουσίαση και το σχολιασμό της δικής μας εθνογραφικής έρευνας πάνω στην παιδική και εφηβική εργασία στους δρόμους της Αθήνας.

Η ταυτότητα της παρούσας εθνογραφικής έρευνας. Θεωρητικές αφετηρίες

Η εκ μέρους μας διερεύνηση του φαινομένου της εργασίας παιδιών και εφήβων στους δρόμους της Αθήνας ακολουθεί τη λογική των νεότερων εθνογραφικών μελετών της διεθνούς βιβλιογραφίας. Όπως ήδη αναφέρθηκε στις προηγούμενες ενότητες, οι έρευνες αυτές προσεγγίζουν την παιδική και

έρευνα της πρώτης κάνει λόγο για ένα ποσοστό 44,1 Ελλήνων (Τσιγγάνων και μουσουλμάνων) και ένα ποσοστό 28,1 Αλβανών παιδιών και εφήβων που εργάζονται στους δρόμους της Αττικής. Οι εκθέσεις της *Terres des Hommes*, ωστόσο, μιλούν για συντριπτικά ποσοστά παιδιών και εφήβων που εργάζονται στους δρόμους της Ελλάδας από την Αλβανία και η πλειοψηφία αυτών έχει ρόμικη καταγωγή.

εφηβική εργασία γενικά, αλλά και ειδικά την παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο», λιγότερο ως προϊόν εκμεταλλευτικής συνθήκης έξω και πάνω από τις δράσεις των κοινωνικών υποκειμένων και περισσότερο ως μία πολιτισμικά προσδιορισμένη συνθήκη στο πλαίσιο της οποίας τα ίδια τα παιδιά και οι έφηβοι οργανώνουν, μέσω της εργασίας τους, τις σημαντικότερες για τα ίδια σχέσεις, πάρα το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η συνθήκη αυτή καθορίζει την περιθωριακή τους θέση στην ευρύτερη κοινωνία.

Στο βαθμό, όμως, που στην περίπτωση μας η εργασία στο «δρόμο» επιτελείται από παιδιά και έφηβους που προέρχονται κυρίως από διαφορετικούς τσιγγάνικους πληθυσμούς και ως οικονομική δραστηριότητα που οργανώνεται στη βάση συγγενειακών σχέσεων, θα πρέπει να διερευνηθεί παράλληλα και σε σχέση με τους πολιτισμικά ορισμένους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται οι έννοιες της ηλικίας, της εργασίας και της συγγένειας για τους εν λόγω πληθυσμούς. Υπό αυτό το πρίσμα, η διερεύνηση του ζητήματος της εργασίας τσιγγανόφωνων παιδιών και εφήβων στους δρόμους της Αθήνας αντλεί έμπνευση, πέραν της εξειδικευμένης βιβλιογραφίας για την παιδική και εφηβική εργασία στο «δρόμο», και από τρία ευρύτερα πεδία εθνογραφικής βιβλιογραφίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για πρόσφατες μελέτες που προσεγγίζουν την παιδική ηλικία,⁴³ την εργασία⁴⁴ και την «τσιγγανότητα»⁴⁵ ως κοινωνικά κατασκευασμένες έννοιες, πολιτισμικά και ιστορικά συγκροτημένες. Δίνοντας, λοιπόν, έμφαση καταρχάς στις σχέσεις που οργανώνονται γύρω από την εργασία των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο», εν προκειμένω στις συγγενειακές σχέσεις, και, καθώς μιλάμε για τσιγγανόφωνους πληθυσμούς, η εργασία εδώ διερευνάται πρωτίστως ως πρακτική που οργανώνεται στη βάση εθνοπολιτισμικά συγκροτημένων εννοιολογήσεων της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, εννοιολογήσεων που, με τη σειρά τους, τροφοδοτούν αλληλοσυνδεόμενες συλλογικές αντιλήψεις του γίνεσθαι, του ανήκειν και της διαφορετικότητας.

43 Πρόκειται για μελέτες που προσεγγίζουν την παιδική ηλικία ως πολιτισμική κατασκευή, κοινωνικά και ιστορικά ορισμένη και τα παιδιά ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα (βλ. τις σελίδες 269-70, προηγουμένως, και τις υποσημειώσεις 9, 10 και 11).

44 Πρόκειται για μελέτες που προσεγγίζουν την εργασία ως πρακτική που φέρει πολλαπλά, πολιτισμικά ορισμένα, νοήματα σε διαφορετικές ιστορικές συνθήκες. Τα νοήματα αυτά συγκροτούν τον τύπο, τη μορφή και το περιεχόμενο της εργασιακής πρακτικής και οργανώνουν τις σχέσεις που απορρέουν από την πρακτική αυτή (βλ. Παπαταξιάρχης, Τοπάλη, Αθανασοπούλου 2008).

45 Πρόκειται για μελέτες που προσεγγίζουν την «τσιγγανότητα», όχι ως εγγενή ιδιότητα των υποκειμένων, αλλά ως προϊόν διαδικασιών πολιτισμικής διαφοροποίησης σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, η οποία συγκροτείται αφενός στη βάση πρακτικών του σχετιζέσθαι (*relatedness*) και αφετέρου στη βάση της σχέσης αντίστιξης των αντιλήψεων περί «τσιγγανότητας» με κυρίαρχες αντιλήψεις και πρακτικές (βλ. Gay Y Blasco 1999, Stewart 1996, Williams 1993, Okely 1986).

Ωστόσο, η εθνογραφική βιβλιογραφία για τους Τσιγγάνους και τους Ρομά έχει καταγράψει ποικίλες εκφράσεις «τσιγγανότητας» μεταξύ πληθυσμών που ζουν σε διαφορετικές χώρες, αλλά και μέσα στα όρια του ίδιου εθνικού κράτους, οι οποίοι διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους σε πολλούς τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η εργασία, ο γάμος, ο τύπος κατοίκησης, ο βαθμός αναλφαβητισμού, κ.ά.⁴⁶ Αναφορικά με την εργασία, το εύρος των διαφοροποιήσεων που σχετίζονται με τη μορφή και το περιεχόμενο των εργασιακών πρακτικών διαφορετικών τσιγγάνικων και ρόμικων πληθυσμών είναι εξαιρετικά μεγάλο.⁴⁷ Όμως, ανεξάρτητα από το είδος της κύριας οικονομικής απασχόλησης, οι περισσότερες εθνογραφικές έρευνες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι οι εργασιακές πρακτικές διαφορετικών τσιγγάνικων και ρόμικων ομάδων χαρακτηρίζονται από πολυλειτουργικότητα και ευελιξία, ακόμα και στις περιπτώσεις που κάποιοι πληθυσμοί επιλέγουν την έμμισθη απασχόληση.

Η πολυλειτουργικότητα που χαρακτηρίζει τις οικονομικές δραστηριότητες των Τσιγγάνων και των Ρομά αφορά από τη μία πλευρά στον τύπο, τον τόπο και το χρόνο της επιτέλεσης της εργασίας και από την άλλη πλευρά στη δυνατότητα εντατικοποίησης της εργασίας, τη σύνθεση και την οργάνωση του ανθρώπινου δυναμικού. Η πολυλειτουργικότητα αυτή γίνεται εφικτή μέσα από ευέλικτα σχήματα εργασίας, καταμερισμένα στο εσωτερικό της οικογένειας με βάση το φύλο και την ηλικία, τα οποία περιλαμβάνουν

---

46 Η ποικιλομορφία των εκφράσεων της «τσιγγανότητας» είναι αποτέλεσμα ιδιαίτερων τοπικών συνθηκών αλλά και ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιστορικών διεργασιών που συντελούνται στο πλαίσιο διαφορετικών εθνικών κρατών (βλ. Gay Y Blasco 1999, Stewart 1996, Williams 1993, Okely 1986). Επιπρόσθετα, η Lemon (2000), διευρύνοντας το συμπέρασμα αυτό, υπογραμμίζει ότι οι ποικίλες εκφράσεις «τσιγγανότητας» είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης και επαναδιαπραγμάτευσης του ανήκειν και της διαφορετικότητας μέσα από εύπλαστες και ευμετάβλητες κατηγοριοποιήσεις του «εαυτού» και των «άλλων», που λαμβάνει χώρα σε πολλά διαφορετικά επίπεδα στο παρόν. Για ένα σχόλιο που αφορά την ποικιλομορφία εκφράσεων της «τσιγγανότητας» ακόμα και μέσα στα ίδια τα εθνικά σύνορα βλ. Δασκαλάκη 2009 & 2007.

47 Για παράδειγμα, σε αντίθεση με τους πληθυσμούς Τσιγγάνων που κατοικούν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως οι Τσιγγάνοι και οι Ταξιδευτές της Βρετανίας που εξετάζει η Okely (1983) και οι Τσιγγάνοι (*Kalderesh*) της Γαλλίας που εξετάζει ο Williams (1993), που αποφεύγουν την εξαρτημένη εργασία, αρκετοί Τσιγγάνοι και Ρομά των χωρών της πρώην Ανατολικής Ευρώπης, όπως μας δείχνουν οι Guy (2001) και Stewart (1999), έχουν έμμισθη απασχόληση και δουλεύουν σε εργοστάσια ή κατέχουν σημαντικές θέσεις στις δημόσιες υπηρεσίες. Ωστόσο, ακόμα και μεταξύ των χωρών των πρώην κομμουνιστικών καθεστώτων, το εύρος των διαφοροποιήσεων των τσιγγάνικων και ρόμικων πληθυσμών είναι σημαντικό. Παραδείγματος χάριν, σε αντίθεση με τα μεγάλα ποσοστά των προλεταριοποιημένων Ρομά των υπόλοιπων χωρών της πρώην Ανατολικής Ευρώπης, οι Ρομά της Ρωσίας που μελέτησε η Lemon (2000), δεν έχουν προλεταριοποιηθεί και αρκετοί από αυτούς δραστηριοποιούνται στον τομέα των λαϊκών θεαμάτων που εντάσσονται στις δράσεις της Ρόμικης Ακαδημίας Θεάτρου.

δραστηριότητες που emπίπτουν όχι μόνο στη σφαίρα του οικονομικού αλλά και στη σφαίρα του οικιακού χώρου. Στις δραστηριότητες αυτές συμμετέχουν όλα τα μέλη της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών και των εφήβων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η συμμετοχή των παιδιών και των εφήβων στα σχήματα εργασίας της οικογένειας ξεκινάει από πολύ μικρή ηλικία (σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και στην ηλικία των τριών ή των τεσσάρων ετών) και εν συνεχεία εντατικοποιείται σταδιακά καθώς συνδέεται με άτυπες μορφές εκπαίδευσης οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό της οικογένειας.⁴⁸

Επιπρόσθετα, η πλειοψηφία των εθνογραφικών μελετών σε τσιγγάνικους και ρόμικους πληθυσμούς καταγράφει τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στον κόσμο των παιδιών και στον κόσμο των ενηλίκων. Σε αντίθεση με το κυρίαρχο μοντέλο παιδικής ηλικίας το οποίο συγκροτείται γύρω από έναν *a priori* ιδεολογικό διαχωρισμό μεταξύ του «κόσμου των παιδιών» και του «κόσμου των ενηλίκων»,⁴⁹ για τους εν λόγω πληθυσμούς οι εντόπιες εννοιολογήσεις της παιδικής ηλικίας είναι περισσότερο σύνθετες, γιατί είναι σχεσιακές. Δηλαδή, η παιδική ιδιότητα ορίζεται πρωτίστως με βάση το πώς τα άτομα διαφορετικών ηλικιών αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα σε δι-υποκειμενικά πλέγματα σχέσεων στα δίκτυα της συγγένειας και εκπληρώνουν συγκεκριμένα καθήκοντα τα οποία απορρέουν από τη θέση αυτή.⁵⁰ Όπως και στην περίπτωση των ενηλίκων, έτσι και στην περίπτωση των παιδιών, οι ατομικές πρακτικές εμπλέκονται με τις πρακτικές συγγένειας και η θεώρηση του εαυτού επιτυγχάνεται μόνο υπό το πρίσμα των οικογενειακών σχέσεων. Καθώς, μάλιστα, η αξιολόγηση του εαυτού συντελείται στη βάση της συνεισφοράς στα καθήκοντα της συγγένειας, η εργασία των παιδιών και των εφήβων και η συμβολή τους στο οικογενειακό εισόδημα αποτελούν πρακτικές που αποτιμώνται θετικά τόσο από τα ίδια τα παιδιά και από τους εφήβους όσο και από τα μέλη της οικογένειάς τους.

48 Για μια εκτενέστερη ανάλυση αυτού του ζητήματος μέσα από τη μελέτη ενός συγκεκριμένου πληθυσμού ελληνόφωνων Τσιγγάνων βλ. Δασκαλάκη 2007 & 2009.

49 Παρόλο που το κριτήριο της ηλικίας μπορεί να έχει σημασία στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τη θέση των παιδιών σε συγκεκριμένα πλέγματα σχέσεων, δεν εννοιολογούν όλες οι κοινωνικές ομάδες την παιδική ηλικία σε αντιδιαστολή με τον κόσμο των ενηλίκων. Ο ιδεολογικός διαχωρισμός παιδιών και ενηλίκων αποτελεί μια δυτικοκεντρική πρόσληψη και, όπως μας καταδεικνύουν αρκετές εθνογραφικές έρευνες, δεν έχει οικουμενικό χαρακτήρα (βλ. Toren 2003 & 1999, Olwig και Gulløn 2003).

50 Συνεπώς, ο κόσμος των παιδιών και ο κόσμος των ενηλίκων δεν ορίζονται σε αντιδιαστολή μεταξύ τους, αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά στο πλαίσιο της διαδικασίας του γίνεσθαι (*becoming*). Η διαδικασία αυτή αφορά στους πολιτισμικά ορισμένους τρόπους με τους οποίους τα άτομα μαθαίνουν να διαχειρίζονται τον εαυτό τους, τα προνόμια και τις υποχρεώσεις τους, σε διαφορετικά στάδια της ζωής τους και σε σύνθετα πλέγματα σχέσεων (βλ. Δασκαλάκη 2009).

Μεθοδολογία

Η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε στη βάση ποιοτικών μεθόδων έρευνας που εφαρμόστηκαν από μια πολυμελή ερευνητική ομάδα.⁵¹ Παρόλο που η έρευνα επικεντρώνεται σε παιδιά και εφήβους, η συνθετότητα των εντόπιων εννοιολογήσεων της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας σε συνδυασμό με την άμεση εμπλοκή των παιδιών και των εφήβων στις δραστηριότητες των ενηλίκων δημιούργησαν την ανάγκη η έρευνα να οικοδομηθεί πάνω σε συνθετικές μεθόδους. Ειδικότερα, η έρευνα οργανώθηκε στη βάση της επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης παιδιών, εφήβων και ενηλίκων σε κοινά πεδία δραστηριοτήτων, όπως η οικογένεια και η εργασία, με την παράλληλη εφαρμογή παιδοκεντρικών και μη παιδοκεντρικών μεθόδων.

Οι παιδοκεντρικές μέθοδοι έρευνας αφορούν στην εξειδικευμένη μεθοδολογία προσανατολισμένη στην έρευνα της παιδικής ηλικίας και περιλαμβάνουν ομαδικές εργασίες με συζητήσεις, σχολιασμό φωτογραφικού και έντυπου υλικού, ζωγραφιές, αλλά και μεθόδους, όπως το παιχνίδι ρόλων (*role-plays*) και τα παιχνίδια. Οι παιδοκεντρικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν αποκλειστικά σε παιδιά και οργανώθηκαν στη βάση των καθημερινών ομάδων εργασίας στο *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* και των συναντήσεών μας στους τόπους εργασίας τους στο «δρόμο».⁵² Οι μη παιδοκεντρικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν σε παιδιά και ενήλικες και περιλάμβαναν ομαδικές συζητήσεις, μη δομημένες συνεντεύξεις με τα παιδιά, τις οικογένειές τους, τους κοινωνικούς λειτουργούς και τους εμπυχωτές που εργάζονταν μαζί τους. Παράλληλα, η επιτόπια έρευνα εμπλουτίστηκε με εθνογραφικό υλικό το οποίο προέκυψε με την τεχνική «Θέατρο για την Ανάπτυξη» (*Theatre for Development*) από το κομμάτι του προγράμματος που αφορούσε στην παρέμβαση με υπεύθυνη τη Χριστίνα Χατζηνικολάου.⁵³

51 Η κοινωνική ανθρωπολόγος Έβη Δασκαλάκη είχε την κύρια ευθύνη της διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας. Η θεατρολόγος Χριστίνα Χατζηνικολάου, ειδικευμένη στην τεχνική «Θέατρο για την Ανάπτυξη» (*Theatre for Development*), είχε την κύρια ευθύνη της διεξαγωγής των θεατρικών παιχνιδιών. Η ομάδα των εθελοντών (βλ. υποσημείωση 1) εκπαιδεύτηκε από την Κοινωνική Ανθρωπολόγο πάνω στη μέθοδο της επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης και στην εξειδικευμένη μεθοδολογία ειδικά προσαρμοσμένη στην επιτόπια εθνογραφική έρευνα με παιδιά. Επίσης, οι εθελοντές εκπαιδεύτηκαν από τη Θεατρολόγο σε θεατρικές τεχνικές και τεχνικές εμπύχωσης παιδιών και εφήβων.

52 Η έρευνα ακολούθησε τον κώδικα ηθικής δεοντολογίας στην έρευνα της παιδικής ηλικίας που βασίζεται στις αρχές της ανωνυμίας, της ειλικρίνειας, της ενήμερης συγκατάθεσης παιδιών, γονέων και εκπαιδευτικού προσωπικού, κ.ά. (βλ. Alderson 1995, Morrow και Richards 1996).

53 Πρόκειται για την εφαρμογή εικαστικών μέσων για την αυτοέκφραση και τεχνικών εκδραμάτισης που περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, το παιχνίδι ρόλων, εκφραστικούς αυτοσχεδιασμούς κ.ά. Οι τεχνικές αυτές εφαρμόζονται συχνά σε αναπτυξιακά προγράμ-

Όπως προαναφέρθηκε, όλα τα παιδιά και οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονται από οικογένειες Τσιγγάνων. Συγκεκριμένα, τον πληθυσμό μας αποτελούν τριανταεννέα περιπτώσεις (δεκαέξι έφηβοι και εικοσιτρία παιδιά) που προέρχονται από τσιγγανόφωνες οικογένειες μουσουλμάνων με καταγωγή από τη Δυτική Θράκη⁵⁴ οι οποίοι μετανάστευσαν τις τελευταίες δεκαετίες στην Αθήνα, δεκαεπτά περιπτώσεις (εννιά έφηβοι και οκτώ παιδιά) που προέρχονται από τσιγγανόφωνες οικογένειες που μετανάστευσαν από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα από την Αλβανία στην Ελλάδα,⁵⁵ τρία παιδιά που προέρχονται από τσιγγανόφωνες οικογένειες που μετανάστευσαν από τη Ρουμανία στην Ελλάδα και ένας ελληνόφωνος Τσιγγάνος έφηβος που κατάγεται από την Κρήτη. Όλα τα παιδιά και οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνα ζουν μαζί με τις οικογένειές τους. Πρόκειται, συνήθως, είτε για πυρηνικές οικογένειες (αρκετές εκ των οποίων είναι μονογονεϊκές), είτε για εκτεταμένες οικογένειες που στην πλειοψηφία τους ζουν σε σπίτια που νοικιάζουν στο κέντρο και σε συνοικίες της Αθήνας. Ωστόσο, κάποιες από αυτές τις οικογένειες ζουν σε καταυλισμούς κυρίως στην περιοχή του Βοτανικού, κάποιες άλλες φιλοξενούνται προσωρινά, λόγω έξωσης από τα σπίτια τους, σε μέλη της ευρύτερης εκτεταμένης οικογένειάς τους ενώ κάποιες άλλες, επίσης λόγω έξωσης από τα σπίτια τους, μένουν προσωρινά στα οχήματά τους.

Η επιτόπια έρευνα διενεργήθηκε σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, η ερευνητική ομάδα εργάστηκε για έξι περίπου μήνες, κατόπιν συμφωνίας για συνεργασία, στις εγκαταστάσεις του *Κέντρου Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* στο Βοτανικό.⁵⁶ Η επιλογή του συγκεκριμένου φορέα έγινε γιατί οι δράσεις του, εδώ και μία δεκαετία περίπου, επικεντρώνονται σε παιδιά κι εφήβους που εργάζονται στους δρόμους της Αθήνας.⁵⁷ Το *Κέντρο*

ματα που αφορούν κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες. Κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, πραγματοποιήθηκε μια σειρά πιλοτικών συνεδριών με θέμα το «Θέατρο για την Ανάπτυξη» στο *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας*.

54 Αρκετά από τα παιδιά και τους εφήβους αυτούς προέρχονται από δίγλωσσες (τσιγγανόφωνες και τουρκόφωνες) ή και τρίγλωσσες (τσιγγανόφωνες, τουρκόφωνες και ελληνόφωνες) οικογένειες.

55 Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα ίδια τα παιδιά και οι έφηβοι που ανήκουν στην εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα μιλούν τρεις γλώσσες (ρομανί, αλβανικά και ελληνικά), ενώ οι γονείς τους μιλούν δύο γλώσσες (ρομανί και αλβανικά).

56 Το *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* διευθύνει η κυρία Μυρτώ Λαιμού.

57 Σε ένα πρώτο στάδιο, η ερευνητική ομάδα συγκρότησε μια διευρυμένη λίστα με φορείς και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο κέντρο της Αθήνας και διεξάγουν προγράμματα πάνω στο ζήτημα της παιδικής εργασίας στο δρόμο. Παρόλο που ο μεγάλος αριθμός των σχετικών οργανώσεων εξέπληξε τους ερευνητές, οι πληροφορίες που αποκομίζαμε σχετικά με την παιδική εργασία στο δρόμο αλλά και τις ίδιες τις δράσεις των οργανώσεων από τις πρώτες μας επαφές με εκπροσώπους των οργανώσεων ήταν συγκεχυμένες.

Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας συνεργάζεται κυρίως με τσιγγανόφωνους αλλά και τουρκόφωνους πληθυσμούς μουσουλμάνων, με καταγωγή από το νομό Ξάνθης, οι οποίοι κατά τις τελευταίες δεκαετίες μετανάστευσαν από τη Θράκη στην Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Βοτανικού και του Μεταξουργείου και τσιγγανόφωνους πληθυσμούς που πρόσφατα μετανάστευσαν από την Αλβανία στην Ελλάδα και κατοικούν στην περιοχή του Βοτανικού.

Η συνεργασία με το *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* λειτούργησε ως «πilotική» έρευνα επιτρέποντας στην ομάδα των ερευνητών να αποκτήσει άμεσα πρόσβαση στο ερευνητικό πεδίο και, ταυτόχρονα, να οικοδομήσει σταθερές σχέσεις και σχέσεις εμπιστοσύνης με συγκεκριμένα παιδιά και εφήβους αλλά και τις οικογένειές τους. Η καθημερινή συμμετοχή των ερευνητών στις Ομάδες Δημιουργικής Απασχόλησης του *Κέντρου* έλαβε σταδιακά τη μορφή επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης. Μάλιστα, οι ερευνητές ανέπτυξαν στενότερη συνεργασία με περίπου τριάντα από τα παιδιά και τους εφήβους που παρακολουθούσαν συστηματικά τα προγράμματα του *Κέντρου*. Ωστόσο, πέραν των δραστηριοτήτων που εντάσσονταν στα Προγράμματα Δημιουργικής Απασχόλησης, οι ερευνητές συμμετείχαν και σε ελεύθερες δραστηριότητες στους χώρους του *Κέντρου*, όπως το παιχνίδι, η ελεύθερη συζήτηση και το φαγητό. Η συμμετοχή των ερευνητών σε αυτές τις δραστηριότητες τους επέτρεψε να αναπτύξουν σχέσεις εμπιστοσύνης και συνεργασίας και με άλλα παιδιά και εφήβους που συμμετείχαν σε διαφορετικά προγράμματα του *Κέντρου*,⁵⁸ με τους γονείς και τους συγγενείς των παιδιών και των εφήβων που επισκέπτονταν το *Κέντρο*, αλλά και με το προσωπικό του *Κέντρου*.

Κατά τη δεύτερη φάση, η επιτόπια έρευνα διεξήχθη κυρίως στους τόπους εργασίας των παιδιών και των οικογενειών τους, δηλαδή σε δρόμους, πλατείες και παζάρια στο κέντρο της Αθήνας. Συγκεκριμένα, η ερευνητική ομάδα εργάστηκε στην Πλατεία Μοναστηρακίου και τους γύρω δρόμους (Ερμού, Αδριανού, Ηφαιστού), την πλατεία στο Μετρό του Κεραμικού και στο Γκάζι, το Μεταξουργείο, και στο παζάρι που πραγματοποιείται από την Ένωση Ρακοσυλλεκτών Αθηνών-Πειραιώς στο Θησείο κάθε Κυριακή πρωί. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι διαδρομές των παιδιών στο «δρόμο» μας οδήγησαν σε πλατείες, πάρκα, παραλίες και εκκλησίες σε συνοικίες της Αθήνας, όπως για παράδειγμα στη Νέα Σμύρνη, και παραλιακά προάστια, όπως η Νέα Μάκρη και η Ραφήνα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Στο κομμάτι αυτό της επιτόπιας έρευνας στο «δρόμο», οι ερευνητές συνεργάστηκαν τόσο με παιδιά και εφήβους τα οποία συμμετείχαν στις δραστηριότητες του *Κέντρου Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* όσο και με άλλα παιδιά και εφή-

58 Όπως για παράδειγμα η υποστηρικτική διδασκαλία.

βους, τα οποία γνώρισαν στους τόπους εργασίας τους και συνεργάστηκαν μαζί τους αλλά και με τις οικογένειές τους.

Διαφορετικές μορφές παιδικής και εφηβικής εργασίας στο εσωτερικό τριών οικογενειών: Εθνογραφικές προσεγγίσεις

Στις επόμενες παραγράφους περιγράφονται τρεις διαφορετικές αλλά αντιπροσωπευτικές για τις υπό μελέτη ομάδες παιδιών και εφήβων μορφές παιδικής και εφηβικής εργασίας έτσι όπως αυτές αναπτύσσονται στο εσωτερικό τριών διαφορετικών τσιγγανόφωνων οικογενειών. Οι δύο από αυτές είναι οικογένειες τσιγγανόφωνων μουσουλμάνων με καταγωγή από την Ξάνθη και η δεύτερη είναι μία δίγλωσση, τσιγγανόφωνη και αλβανόφωνη, οικογένεια με καταγωγή από την Αλβανία. Η αναλυτική έμφαση στη μελέτη της παιδικής και εφηβικής εργασίας μέσα από την εθνογραφική εμβάθυνση σε δεκατρία παιδιά και εφήβους από τρεις συγκεκριμένες οικογένειες έχει ως στόχο να αναδειχθούν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας που τέθηκαν παραπάνω· αφενός η σχέση της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο» με την οικογένεια και την εθνοτική ομάδα και αφετέρου οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν τη μορφή, το περιεχόμενο και την ένταση της παιδικής και εφηβικής εργασίας στο «δρόμο».

*Οικογένεια Γκιούλογλου*⁵⁹

Η οικογένεια Γκιούλογλου αποτελείται από τον Αχμέτ και τη Μπαχάρ και τα τέσσερα παιδιά τους, τη δωδεκάχρονη Ελίφ, τον εντεκάχρονο Όουζ, τον επτάχρονο Γιαβούς και την τετράχρονη Εζρά. Πρόκειται για μια τσιγγανόφωνη οικογένεια Ελλήνων μουσουλμάνων με καταγωγή και από τους δύο γονείς από ένα χωριό της Ξάνθης που τα τελευταία χρόνια κατοικεί σε σπίτι στο Μεταξουργείο.⁶⁰ Το ζευγάρι με τα τέσσερα παιδιά καθώς και συγγενείς από την πλευρά της Μπαχάρ (η μητέρα της και η αδερφή της με τα παιδιά της) συμβιώνουν στο ίδιο σπίτι. Ο τριαντατριάχρονος Αχμέτ έχει εργασθεί στο παρελθόν ως εργάτης σε οικοδομές, εργάτης σε ναυπηγεία, ως βοηθός επιπλοποιού και ως βοηθός μηχανικού σε συνεργείο, ωστόσο τον τελευταίο καιρό δυσκολεύεται ιδιαίτερα να βρει έμμισθη εργασία στην Αθήνα. Έτσι, τα τελευταία χρόνια, προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην για την οικογένειά του, πουλάει μαζί με τη γυναίκα του μπαλόνια, παιχνίδια και ενίοτε

59 Όλα τα πραγματικά ονόματα και επίθετα έχουν αντικατασταθεί από ψευδώνυμα.

60 Οι γονείς, ο Αχμέτ και η Μπαχάρ μαζί με άλλους συγγενείς, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από την οικογένεια της Μπαχάρ, έφυγαν πριν από είκοσι περίπου χρόνια από την Ξάνθη και εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα αναζητώντας εργασία και ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και τα παιδιά τους.

μικροαντικείμενα, όπως κεριά, κηροπήγια, και άλλα διακοσμητικά είδη σε επιλεγμένα σημεία συνοικιών της Αθήνας και των προαστίων της Ανατολικής Αττικής. Συνήθως, εκθέτουν τα εμπορεύματά τους σε ένα σταθερό σημείο και περιμένουν τους πελάτες να τους προσεγγίσουν.⁶¹

Η Ελίφ, το μεγαλύτερο από τα τέσσερα παιδιά της οικογένειας, μαζί με τον αδερφό της, τον Γιαβούς, πηγαίνουν σχολείο⁶² και παρακολουθούν συστηματικά τα μαθήματά τους.⁶³ Τις καθημερινές, η Ελίφ και ο εξάχρονος Όουζ πηγαίνουν το πρωί στο σχολείο και αφού σχολάσουν πηγαίνουν στο *Κέντρο Συμπράστασης Παιδιών και Οικογένειας*, όπου συμμετέχουν σε ομάδες υποστηρικτικής διδασκαλίας, διευκολύνοντας έτσι τη μελέτη των μαθημάτων τους. Κατά τη χειμερινή περίοδο, τα σαββατοκύριακα, τις αργίες και τις γιορτές, ακολουθούν τους γονείς τους και τα αδέρφια τους στη δουλειά. Τους καλοκαιρινούς μήνες η παρουσία των κοριτσιών και των αγοριών στις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας είναι περισσότερο συστηματική, σχεδόν καθημερινή. Ωστόσο, και οι δύο γονείς υποστηρίζουν ότι τα παιδιά τους δεν δουλεύουν. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αχμέτ: «Εγώ, βλέπεις κάθε μέρα, δεν βάζω τα παιδιά μου να δουλεύουν». Το ίδιο υποστηρίζει και η Μπαχάρ: «Δουλεύουμε εμείς και θέλουμε τα παιδιά μας κοντά μας». Πράγματι, όπως καταδεικνύει η επιτόπια έρευνα, τον περισσότερο από τον χρόνο που περνά η οικογένεια στο «δρόμο» πουλώντας το εμπόρευσμά τους, τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια παίζουν μεταξύ τους ή με άλλα παιδιά και κάνουν βόλτες σε κοντινή απόσταση από τους γονείς τους.

Ωστόσο, πέρα από τη διασκέδαση, τα τρία μεγαλύτερα παιδιά, η Ελίφ, ο Όουζ και ο Γιαβούς βοηθούν τους γονείς τους με ποικίλους τρόπους στην εργασία τους. Άλλοτε βοηθούν με τρόπο υποστηρικτικό, είτε ξεκουράζοντας τους γονείς, οι οποίοι στέκονται —πολλές φορές ακόμα και σε δωδεκάωρη βάση— σε συγκεκριμένα σημεία πώλησης, αναλαμβάνοντας να πουλήσουν ή να προσέχουν εκείνα το εμπόρευμα, είτε βοηθώντας στο κουβάλημα, στο στήσιμο και το μάζεμα των εμπορευμάτων. Συχνά όμως, είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε με την προτροπή των γονιών τους «για να μαθαίνουν» (κυρίως όταν υπάρχει πολύ δουλειά), τα παιδιά αναλαμβάνουν περισσότερο ενεργούς ρόλους στις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας. Σε

61 Όπως μου επισήμανε ο Αχμέτ, δεν έχει πάει ποτέ να προσεγγίσει ο ίδιος δυνητικούς πελάτες είτε στο δρόμο είτε σε καφετέριες και ταβέρνες: «Ντρέπομαι να πηγαίνω στα τραπέζια των ανθρώπων και να τους παρακαλώ στο δρόμο να πάρουν μπαλόνια. Δεν το έχω κάνει ποτέ. Εγώ κάθομαι στα μπαλόνια [εννοεί δίπλα στο πόστο που εκθέτει τα μπαλόνια] και περιμένω να 'ρθουν να πάρουν».

62 Το μεγαλύτερο αγόρι της οικογένειας δεν πηγαίνει συστηματικά στο σχολείο λόγω σοβαρού προβλήματος υγείας.

63 Επιθυμία τους, όπως και επιθυμία των γονιών τους, είναι να συνεχίσουν το σχολείο, τουλάχιστον έως ότου πάρουν το απολυτήριο του Δημοτικού.

αυτές τις περιπτώσεις, αναλαμβάνουν να πουλήσουν μέρος του εμπορεύματος αυτόνομα σε δικό τους ξεχωριστό από τους γονείς σημείο πώλησης, το οποίο συνήθως βρίσκεται σε σχετικά κοντινή απόσταση. Το ίδιο συμβαίνει και τις κρίσιμες ημέρες που εντατικοποιείται η εργασία σε επίπεδο οικογένειας, όπως τις αργίες και τις περιόδους του εποχικού εμπορίου (παραμονές των θρησκευτικών εορτών που πουλάνε το εμπόρευσμά τους σε πανηγύρια ή σε προαύλια εκκλησιών).

Η συμμετοχή των τριών μεγαλύτερων παιδιών στις εργασιακές πρακτικές της οικογένειας αποτιμάται θετικά τόσο από τα ίδια τα παιδιά όσο και από τους γονείς τους. Η Ελίφ, παραδείγματος χάριν, περηφανεύεται για το ότι, όταν κινείται αυτόνομα, βγάζει μεγαλύτερο κέρδος από τους γονείς της: «πουλάω περισσότερα μπαλόνια από εκείνους και τα πουλάω και πιο ακριβά, καμιά φορά ένα ευρώ, καμιά φορά δύο ευρώ».

Η μητέρα της το επιβεβαιώνει και καμαρώνει για την κόρη της: «Είναι πολύ έξυπνη αυτή. Εγώ κάθομαι εδώ και δε βγάζω μια και έρχεται αυτή, παίρνει τα μπαλόνια, πάει στον πίσω δρόμο και τα πουλάει όλα. Και μάλιστα ένα-δυο ευρώ ακριβότερα».

Συνήθως, το πλεόνασμα που προκύπτει από την εργασία των παιδιών της οικογένειας το κρατάνε τα ίδια τα παιδιά με τη συναίνεση των γονιών τους για να το ξοδέψουν όπως εκείνα επιθυμούν, ενώ τα υπόλοιπα χρήματα τα παραδίδουν στη μητέρα τους. Η Ελίφ επιβεβαιώνει ότι «τα πολλά λεφτά τα δίνω στη μαμά, αλλά κρατάω και κάποια να αγοράσω ό,τι θέλω». Επίσης, δεν ήταν σπάνιο κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, κάποιο από τα παιδιά να θέλει να αγοράσει παιχνίδια, ρούχα, ή παπούτσια και, προκειμένου να εξασφαλίσει τα λεφτά, να αναλαμβάνει να πουλήσει ένα μέρος από το εμπόρευμα της οικογένειας.

Οικογένεια Λιζάι

Ο δωδεκάχρονος Λορέντζο και ο δεκάχρονος Ερβίν είναι τα μικρότερα από τα τρία παιδιά μιας τσιγγανόφωνης οικογένειας με καταγωγή από την Αλβανία που μετανάστευσε στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κατοικούν σε σπίτι με ενοίκιο στο Βοτανικό. Και τα τρία παιδιά της οικογένειας γεννήθηκαν στην Αλβανία.⁶⁴ Η μεγαλύτερη κόρη, η δεκαπεντάχρονη Άντζελα, ετοιμάζεται να παντρευτεί και ως εκ τούτου απασχολείται κυρίως με τη φροντίδα του οικιακού χώρου και το μαγείρεμα για την υπόλοιπη οικογένεια. Τα δύο αγόρια, συνήθως περνούν την ημέρα τους (από το πρωί ως το απόγευμα) στο *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας*.⁶⁵

64 Τα παιδιά έχουν και μία μεγαλύτερη αδερφή που προέρχεται από τον πρώτο γάμο του πατέρα τους, ζει και αυτή στην Ελλάδα και είναι ήδη παντρεμένη με ένα παιδί.

65 Αν και τα δύο αγόρια στο παρελθόν είχαν παρακολουθήσει μαθήματα σε σχολεία της Αθήνας, κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας δεν πήγαιναν στο σχολείο. Σύμφωνα με

Αν και η οικογένεια Λιζάι μετανάστευσε σχετικά πρόσφατα στην Ελλάδα, ο πατέρας κατάφερε να εκδώσει νόμιμη άδεια πωλητή στο παζάρι που γίνεται κάθε Κυριακή στο Θησείο από το Σωματείο Ρακοσυλλεκτών Αθηνών και Πειραιώς. Όπως περιγράφει ο ίδιος ο Ερβίν: «Ο πατέρας μου είναι παλιατζής. Έχει μια ‘γουρούνα’ [εννοεί τρίκυκλο] και κάθε βράδυ μετά τις εννιά παίρνουμε τη ‘γουρούνα’ και τραβάμε για ‘παλιά’ [εννοεί παλιά αντικείμενα] μέχρι το πρωί... Άλλες φορές βοηθάω εγώ τον μπαμπά μου και άλλες ο Λορέντζο... Ο ένας [εννοεί ο ένας από τους δύο αδερφούς] πάει για ‘παλιά’ και ο άλλος μένει πίσω να προσέχει το σπίτι και την αδερφή μου το βράδυ».

Τα δύο νεαρά αγόρια πέρα από τη βοήθεια που προσφέρουν στον πατέρα τους στην καθημερινή συλλογή αντικειμένων, σπανίως απουσιάζουν από το κυριακάτικο παζάρι. Στο παζάρι δουλεύουν και τα δύο αγόρια. Συνήθως ξυπνούν τα χαράματα της Κυριακής για να βοηθήσουν τον πατέρα τους στο πακετάρισμα των εμπορευμάτων, στη μεταφορά τους από το σημείο αποθήκευσης στο σπίτι στο όχημά τους και από εκεί στη μεταφορά τους στο σταθερό σημείο πώλησης στο παζάρι. Όπως περιγράφει ο Ερβίν: «Ξυπνάμε πολύ πρωί για να μαζέψουμε και να φορτώσουμε για το παζάρι... αλλά μερικές φορές με παίρνει ο ύπνος άμα έχω ξενυχτίσει με το Play Station [γέλια] και πάω κατά τις οκτώ με το ποδήλατο και τους πάω και καινούρια πράγματα [εννοεί ότι τους ανανεώνει το εμπόρευμα]. Μετά που τελειώνουμε, πάλι βοηθάμε να μαζέψουμε και να φορτώσουμε ό,τι έχει μείνει.»

Την ανανέωση του εμπορεύματος, η οποία γίνεται αρκετές φορές στη διάρκεια της ημέρας την αναλαμβάνουν σχεδόν εξολοκλήρου τα αγόρια με το ποδήλατο. Επίσης, βοηθούν στο στήσιμο των αντικειμένων πάνω στο πανί που οριοθετεί το οικογενειακό τους πόστο και στη διάταξη των αντικειμένων, αλλά και βοηθούν στο σημείο πώλησης τη μητέρα τους, άλλοτε αναλαμβάνοντας εξολοκλήρου την πώληση των αντικειμένων και την επιτήρηση του πόστου, ξεκουράζοντας τη μητέρα τους, και άλλοτε απλά βοηθώντας στις συναλλαγές με τους πελάτες. Το μεγαλύτερο μέρος από τα χρήματα που βγάζουν τα νεαρά αγόρια από τις πωλήσεις των εμπορευμάτων τα δίνουν στους γονείς τους. Ωστόσο, κρατούν και οι ίδιοι για τους εαυτούς τους ένα σημαντικό ποσοστό για να το διαχειριστούν έτσι όπως οι ίδιοι νομίζουν. Κατά τον Λορέντζο: «Στο παζάρι γίνεται χαμός... εκεί βγάζουμε πολλά λεφτά, εκεί τα τρώμε όλα, δε μας μένει μία...».

Οικογένεια Γιασίμογλου

Η οικογένεια Γιασίμογλου είναι μια τσιγγανόφωνη οικογένεια μουσουλμάνων με καταγωγή από την Ξάνθη που μετανάστευσε στην Αθήνα

τα λεγόμενά τους, συμμετείχαν στις δραστηριότητες του *Κέντρου* προκειμένου να καλύψουν τα κενά που είχαν από τη μη συστηματική παρακολούθηση μαθημάτων στο σχολείο και επειδή εκεί συναντούσαν και άλλους φίλους τους.

στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, η επταμελής οικογένεια, οι γονείς και τα πέντε παιδιά, κοιμόντουσαν στο μικρό φορτηγό τους, λόγω έξωσης από το σπίτι το οποίο νοίκιαζαν στο Μεταξουργείο.⁶⁶ Ο Φατίχ, ο πατέρας, είναι ο μικρότερος γιος μιας πολυμελούς οικογένειας και, κατά τα λεγόμενα της μητέρας του, και γιαγιάς των παιδιών, «από όλα τα παιδιά και τα εγγόνια, αυτά έχουν τη χειρότερη μοίρα, είναι πολύ φτωχά». Τα τρία μεγαλύτερα παιδιά της οικογένειας Γιασίμογλου, ο εννιάχρονος Ταουφίκ⁶⁷ με τις δύο μεγαλύτερες αδερφές του, την οκτάχρονη Οσλέμ και την εξάχρονη Μέλεκ, έρχονταν τακτικά στο *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* χωρίς, ωστόσο, να έχουν καθημερινή παρουσία. Κανένα από τα τρία παιδιά δεν είχε προηγούμενη σχολική εμπειρία και τα ελληνικά τους ήταν αρκετά περιορισμένα. Τις ημέρες που απουσίαζαν από τις δραστηριότητες του *Κέντρου* —συνήθως απουσίαζαν εναλλάξ— συνόδευαν κάποιον από τους γονείς τους ή τη γιαγιά και τον παππού τους στη δουλειά.

Η συνεισφορά στην εργασία των τριών μεγαλύτερων παιδιών της οικογένειας Γιασίμογλου ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωσή της, λόγω συσσωρευμένων οικονομικών προβλημάτων. Ως εκ τούτου, τα τρία παιδιά δεν είχαν την ευχέρεια να κινούνται στο *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* με την άνεση που κινούνταν άλλα παιδιά από την άποψη του χρόνου και της συστηματικής παρουσίας. Παρόλο που ήθελαν να παρακολουθούν καθημερινά τις δραστηριότητες του *Κέντρου*, ήταν φανερό πως οι υποχρεώσεις τους στην οικογένεια περιόριζαν τις επιλογές τους σε σχέση με την παρουσία τους εκεί. Ο Ταουφίκ, η Οσλέμ και η Μέλεκ ακολουθούσαν συστηματικά εκ περιτροπής τους γονείς τους ή τους παππούδες τους που ασχολούνταν με το εμπόριο λουλουδιών, μπαλονιών και χαρτομάντιλων σε δρόμους, πλατείες και νυχτερινά κέντρα στην Αθήνα. Συνήθως, τα παιδιά κινούνταν ανεξάρτητα από τους δικούς τους, αλλά σε κοντινή απόσταση από αυτούς, είτε πουλώντας λουλούδια, μπαλόνια και χαρτομάντιλα είτε επαιτώντας.⁶⁸ Αν και το ζήτημα της επαιτείας προκαλούσε γενικότερα αμηχανία στα συγκεκριμένα παιδιά, σε σχετικές συζητήσεις ή σε συναντή-

66 Ωστόσο, μεγάλο μέρος της ημέρας τους οι γονείς και τα παιδιά το περνούσαν στα σπίτια των συγγενών τους, κυρίως στον παππού και στη γιαγιά των παιδιών, τους γονείς του Φατίχ και πατέρα των παιδιών. Ο παππούς και η γιαγιά τους μένουν σε σπίτι που νοικιάζουν στην Αθήνα από τη δεκαετία του '80 που μετανάστευσαν από την Ξάνθη, αν και έχουν και ιδιόκτητο σπίτι στην Ξάνθη.

67 Ο εννιάχρονος Ταουφίκ γεννήθηκε στην Ξάνθη και είναι παιδί της πρώτης συζύγου του αλλά ζει με τη μητριά του, τον πατέρα του και τα υπόλοιπα αδέρφια του.

68 Συχνά τα μέλη της ερευνητικής ομάδας συναντούσαν κάποιο από τα τρία παιδιά της οικογένειας Γιασίμογλου σε κεντρικά σημεία της Αθήνας είτε να πουλούν μικροαντικείμενα είτε να επαιτούν.

σεις με μέλη της ερευνητικής ομάδας στο «δρόμο» η θέση τους ήταν κατηγορηματική. Η Οσλέμ για παράδειγμα ισχυριζόταν ότι «δεν είναι κακό που ζητιανεύω όταν πεινάνε τα μικρά μου αδερφάκια» ή «πρέπει να βοηθήσω το μπαμπά και τη μαμά».

Ωστόσο, παρά τα μικρά περιθώρια ευελιξίας των παιδιών στη διαμόρφωση του καθημερινού τους προγράμματος, διαπραγματεύονταν σε καθημερινή βάση με τους γονείς τους και μεταξύ τους, ποιο ή ποια από τα παιδιά θα πάνε στο *Κέντρο* και ποιο ή ποια θα πάνε για δουλειά. Επιπρόσθετα, ακόμα και υπό τις δύσκολες αυτές για τα παιδιά της οικογένειας συνθήκες, εκείνα κρατούν έναν σχετικό έλεγχο στα οικονομικά τους και διασφαλίζουν ότι μέρος των χρημάτων τους θα καταναλωθεί όπως εκείνα επιθυμούν στη διασκέδασή τους. Ο Ταουφίκ για παράδειγμα λέει: «Με τα λεφτά που βγάζω από τις γαρδένιες παίζω ηλεκτρονικά. Κάποια τα δίνω στη μαμά...για τα άλλα λέω ότι πούλησα λίγες γαρδένιες και λίγες πέσανε κάτω». Επίσης, όπως αναφέρει: «Κάθε Δευτέρα στις 11 το πρωί παίζω ποδόσφαιρο 5x5. Πληρώνω 10 ευρώ.» Στην ερώτηση της ερευνήτριας πού βρίσκει τα λεφτά για να παίξει ποδόσφαιρο απαντά πως «τα βγάζω εγώ ή τα παίρνω από τον παπού!»

Κάποια πρώτα συμπεράσματα: Παιδική και εφηβική εργασία, οικογένεια και διαφορετικότητα

Όπως γίνεται αντιληπτό από τις παραπάνω ενότητες, τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο της εργασίας που επιτελούν στο «δρόμο» οι τρεις οικογένειες που μελετήσαμε παραπάνω διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό. Στην περίπτωση της οικογένειας Γκιούλογλου, η εργασία στο «δρόμο», αν και παράνομη καθώς κανένα μέλος της οικογένειας δεν έχει νόμιμη άδεια μικροπωλητή, επιτελείται πάντα σε σταθερά σημεία πώλησης. Στα σημεία αυτά εκτίθεται το επίσης παράνομο ως προς τον τρόπο απόκτησής του εμπόρευμα⁶⁹ με τον πελάτη, ωστόσο, να προσεγγίζει τον πωλητή για την αγορά και όχι το αντίστροφο. Στην περίπτωση της οικογένειας Λιζάι, από την άλλη πλευρά, η εργασία στο «δρόμο» είναι καθόλα νόμιμη, καθώς ο πατέρας διαθέτει άδεια ρακοσυλλέκτη-πωλητή για το παζάρι της Ένωσης Ρακοσυλλεκτών Αθηνών-Πειραιώς και επομένως τα προς πώληση αντικείμενα είναι νόμιμα και το σημείο πώλησης στο «δρόμο» όχι μόνο είναι σταθερό αλλά και θεσμικά κατοχυρωμένο. Τέλος, στην περίπτωση της οικογένειας Γιασίμογλου, όπου κανένα μέλος της δεν διαθέτει νόμιμη άδεια μικροπωλητή, η εργασία στο «δρόμο» έχει περισσότερο επιθετική μορφή καθώς δεν φαίνεται να υπάρχει σταθερό σημείο πώλησης για την οικογένεια και τα μέλη της είναι εκείνα που προσεγγίζουν τον πελάτη είτε για πώληση μικροαντικειμένων είτε για επαιτεία.

69 Χωρίς τιμολόγια.

Παρόλο που η μορφή και το περιεχόμενο της εργασίας στο «δρόμο» διαφέρουν, παρατηρούμε ότι για το σύνολο των παιδιών και των εφήβων των τριών οικογενειών αποτελεί μια δραστηριότητα που λαμβάνει χώρα σε πλήρη συνάρτηση με τη λειτουργία της οικογένειας. Και στις τρεις περιπτώσεις, η εργασία των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο» αποτελεί μέρος ευρύτερων σχημάτων εργασίας οργανωμένων στο εσωτερικό της οικογένειάς τους τα οποία —μεταξύ άλλων—⁷⁰ περιλαμβάνουν και οικονομικές δραστηριότητες που συντελούνται στο πεδίο του «δρόμου» και στις οποίες συμμετέχουν τόσο τα παιδιά και οι έφηβοι όσο και τα ενήλικα μέλη της οικογένειας. Εκκινώντας, λοιπόν, από την περιγραφή των σημαντικότερων για τα παιδιά και τους εφήβους σχέσεων που συνδέονται με την εργασία τους, των οικογενειακών, διαπιστώνουμε ότι η εργασία στο «δρόμο» δεν έχει την ίδια μορφή, το ίδιο περιεχόμενο και την ίδια ένταση και, συνεπώς, δεν φέρει τα ίδια νοήματα για τα παιδιά και τους εφήβους των τριών οικογενειών. Όμως, η μορφή, το περιεχόμενο και η έντασή της αλλά και τα νοήματα που της αποδίδονται από τα κοινωνικά υποκείμενα φαίνεται πως καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη θέση εκείνων με τους οποίους σχετίζονται.

Για παράδειγμα, παρατηρούμε πως για κάποια παιδιά, όπως για τα παιδιά της οικογένειας Γιασίμογλου, η δυσχερής οικονομικά θέση της οικογένειάς τους καθιστά την εργασία τους περισσότερο απαραίτητη από ό,τι για τα άλλα παιδιά και τις οικογένειές τους. Για το λόγο αυτό, η οκτάχρονη Οσλέμ από την οικογένεια Γιασίμογλου, θεωρεί ότι το «να δουλεύει το παιδάκι και να δίνει τα λεφτά στη μαμά» είναι «δουλειά» η οποία «πρέπει» να γίνεται με κάποια συστηματικότητα που αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Ίδια στάση απέναντι στην εργασία της έχει και η εξάχρονη αδερφή της, Μέλεκ, η οποία προκειμένου να δικαιολογήσει τις συχνές απουσίες της από το *Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας* ισχυριζόταν: «δεν μπορώ να είμαι κάθε μέρα [εννοεί στο *Κέντρο*], πρέπει κάποια φορά [εννοεί κάποιες φορές] να βοηθάω το μπαμπά και τη μαμά στη δουλειά».

Αντίθετα, ο δωδεκάχρονος Ερβίν και η δωδεκάχρονη Ελίφ, από τις οικογένειες Γκιούλογλου και Λιζάι αντίστοιχα, αποδίδουν διαφορετικά νοήματα στην εργασία τους από την Οσλέμ και τη Μέλεκ. Τόσο ο Ερβίν όσο και η Ελίφ δεν θεωρούν την εργασία τους «δουλειά» αλλά «βοήθεια» στην οικογένειά τους. Η «βοήθεια» αυτή δεν έχει τη μορφή της επιτακτικότητας και το βαθμό της συστηματικότητας που έχει για τα δύο άλλα κορίτσια καθώς ενέχει την ευχέρεια της επιλογής τόσο για την επιτέλεσή της όσο και για τη

---

70 Στα καθήκοντα αυτά εμπίπτουν όχι μόνο έμμισθες δραστηριότητες, όπως η συμβολή στο οικογενειακό εισόδημα, αλλά και άμισθες —οικιακές και εξω-οικιακές δραστηριότητες— όπως η φροντίδα, η προστασία και η ηθική καθοδήγηση αδελφών, η φροντίδα και η συντήρηση του οικιακού χώρου κ.ά. (βλ. Δασκαλάκη 2007 & 2004).

διάρκειά της. Ο Ερβίν, παραδείγματος χάριν, θεωρεί ότι «δουλειά» κάνουν οι γονείς του που «πουλάνε στα παζάρια, όχι τα παιδιά που βοηθάνε απλά τους γονείς τους». Ο Ερβίν μάλιστα υποστηρίζει ότι μπορεί κάποιες φορές να πουλάει ο ίδιος «παλιά' στο παζάρι», αλλά όταν εκείνος θέλει τα παρατάει για να αφοσιωθεί στο παιχνίδι: «τις πιο πολλές φορές τα παρατάω για να παίξω ποδόσφαιρο και μετά ζητάω λεφτά από τους δικούς μου [γέλια]». Όταν μάλιστα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας βρισκόντουσαν στο παζάρι, παρατηρούσαν πως τόσο ο Ερβίν όσο και αδερφός του Λορέντζο κινούνταν ελεύθερα (χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών τους) από το παιχνίδι και την παρέα τους στη δουλειά και αντιστρόφως. Επίσης, τα αυθόρμητα λόγια της Ελίφ μια μέρα που από μόνη της άφησε το παιχνίδι για να καθίσει εκείνη στο σημείο πώλησης όπου ως εκείνη τη στιγμή καθόταν η μητέρα της ενισχύουν την άποψη αυτή: «Ουφ, βαρέθηκα...θα κάτσω στα μπαλόνια λίγο να ξεβαρεθώ και όταν μου κάνει κέφι θα πάω να παίξω πάλι».

Ωστόσο, είτε η εργασία των παιδιών και των εφήβων βιώνεται από τα ίδια τα παιδιά και τους έφηβους περισσότερο ως επιτακτική ανάγκη για άμεση οικονομική συνεισφορά στην οικογένεια είτε περισσότερο ως υποστηρικτική δραστηριότητα που εξασφαλίζει τη λειτουργία πολυλειτουργικών σχημάτων εργασίας στο εσωτερικό της οικογένειας, αποτελεί έναν από τους βασικούς όρους με τους οποίους τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια δεσμεύονται στην οικογένεια. Συνεπώς, στις περιπτώσεις που περιγράφουμε η εργασία των παιδιών και των εφήβων δεν μπορεί να ιδωθεί αποκλειστικά και μόνο ως συνέπεια των συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησής των ίδιων και των οικογενειών τους που τα οδηγεί στο «δρόμο». Εδώ, η εργασία αποτελεί πρωτίστως αξία της οποίας το νόημα συγκροτείται μέσα από τους εθνοπολιτισμικά ορισμένους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά και οι ενήλικες και των δύο φύλων διαχειρίζονται και προσφέρουν το χρόνο τους στα καθήκοντα της συγγένειας.

Το νόημα της αξίας της εργασίας για τα συγκεκριμένα παιδιά και εφήβους αποτυπώνεται σε μια ζωνρή συζήτηση που έλαβε χώρα σε ομάδα εργασίας στο *Κέντρο Συμπαράστασης Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας*. Η συζήτηση αφορούσε τη σημασία του σχολείου στις ζωές των παιδιών προκειμένου, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η συντονίστρια της ομάδας, «να μην πουλάνε μια ζωή λουλούδια με το ζόρι» και «να μην παντρεύονται με το ζόρι» και «να μην εξαρτώνται από τους γονείς τους». Ακούγοντας τα παραπάνω, τα παιδιά απάντησαν αυθόρμητα πως δεν είναι δυνατόν να βγάλουν τον εαυτό τους έξω από την οικογένεια: «Μα δεν μπορείς να κάνεις αλλιώς. Είναι η οικογένειά σου!» εξήγησε ο δεκατριάχρονος Φαρούκ.⁷¹ Ωστόσο, η

71 Δεκατριάχρονος τσιγγανόφωνος μουσουλμάνος που παρακολουθούσε μη συστηματικά κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας τα προγράμματα του *Κέντρου*.

συντονίστρια επέμεινε πως «μπορείς, αν μορφωθείς». Τότε ο δεκατριάχρονος Λορέντζο Λιζάι, αγανακτισμένος που η συντονίστρια δεν καταλάβαινε, φώναξε: «Κυρία, δεν καταλαβαίνετε. Άλλο εμείς και άλλο εσείς! Εμείς για τίποτα δε θα αφήσουμε τους δικούς μας που μας χρειάζονται...».

Ακόμα και στην περίπτωση της οικογένειας Γιασίμογλου, η οποία βρίσκεται στη δυσχερέστερη θέση από τις υπόλοιπες οικογένειες και η συστηματική εργασία των τριών μεγαλύτερων παιδιών της, του Ταουφίκ, της Οσλέμ και της Μέλεκ, είναι περισσότερο απαραίτητη για την καθημερινή επιβίωση της οικογένειας, η εργασία αυτή είναι λιγότερο αποτέλεσμα επιβολής από τους γονείς και περισσότερο αίσθηση «χρέους» απέναντι στην οικογένεια. Για παράδειγμα, η ευθύνη που αισθανόταν η Οσλέμ για τα αδέρφια της μας εξήγησε πως είναι τόσο μεγάλη που ακόμα και στον ύπνο της νιώθει ως εξής: «κάποια φορά [εννοεί καμιά φορά] ξυπνάω όταν βλέπω με τα αδερφάκια μου κάτι κακό και πνίγομαι, το λαιμό μου, έτσι [βάζει τα χέρια γύρω από το λαιμό της]». Μάλιστα, όταν κάποια μέρα στο Κέντρο ο Ερβίν κορόιδευσε την Οσλέμ λέγοντας ότι την είδε την προηγούμενη μέρα να «ζητιανεύει σε μια καφετέρια λίγο πιο πέρα (εννοεί στο Μεταξουργείο)», η Οσλέμ θυμωμένη φώναξε: «Ναι! Για πες μας εσύ...ντροπή είναι να ζητιανέψω όταν τα αδερφάκια μου πεινάνε; Εσύ δεν έχεις παλιά ζητιανέψει για την οικογένειά σου;» Τότε ο Ερβίν παραδέχτηκε πως και αυτός επαιτούσε για ένα διάστημα: «Ναι, και εγώ ζητιάνευα, για λίγο όμως, πολύ λίγο, τότε που ήμουνα μικρός, τότε που είχαν έρθει οι δικοί μου από την Αλβανία και δεν είχαμε τίποτα».

Από τα παραπάνω καταλαβαίνουμε ότι αν και η μορφή, το περιεχόμενο και η ένταση της εργασίας των παιδιών και των εφήβων στο «δρόμο» μπορεί να διαφέρουν από οικογένεια σε οικογένεια, πολλές φορές μάλιστα και εντός της ίδιας οικογένειας σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, υπάρχει μια κοινά αποδεκτή εννοιολογική βάση πάνω στην οποία η παιδική και εφηβική εργασία νοηματοδοτείται ως συνεισφορά και καθήκον στην οικογένεια. Η χρήση του «εμείς» σε αντιπαραβολή με το «εσείς», όπως είδαμε από τον Λορέντζο παραπάνω, υποδηλώνει μια σαφή εννοιολογική διαφοροποίηση για τα ίδια τα παιδιά και τους εφήβους ανάμεσα στη «δική» τους εμπειρία του ανήκειν, αλλά και της έννοιας της παιδικής και εφηβικής ηλικίας αφενός, και στις εμπειρίες του ανήκειν αλλά και τις εννοιολογήσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας από την κυρίαρχη πλειοψηφία αφετέρου.

Πέρα όμως από καθήκον και συνεισφορά στην οικογένεια, η εργασία των παιδιών και των εφήβων αποτελεί βασική μορφή άτυπης εκπαίδευσης που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό της οικογένειας και σημαντική εμπειρική γνώση που αποκτάται σταδιακά και άρα θεωρείται από τα ίδια τα παιδιά και τους εφήβους και τους γονείς τους επένδυση για το μέλλον τους. Πρόκειται για εναλλακτικές πρακτικές εκπαίδευσης που διαμορφώνονται μέσα

στα άτυπα δίκτυα της συγγένειας και διαφοροποιούνται από τις κυρίαρχες εκπαιδευτικές πρακτικές τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τον τρόπο μετάδοσης της «γνώσης». Οι εναλλακτικές αυτές μορφές εκπαίδευσης έρχονται βεβαίως σε πλήρη αντίθεση με τις επίσημες παραδοχές για την εκπαίδευση και τη γνώση, αλλά και από τις κυρίαρχες φυσικοποιημένες αντιλήψεις για την παιδική ηλικία. Για παράδειγμα, στην ηλικιακή φάση των δώδεκα ή δεκατριών ετών τα άτομα και των δύο φύλων εισέρχονται στη φάση της προετοιμασίας τους για το γάμο και για το λόγο αυτό εντατικοποιούν τις οικονομικές και άλλες δραστηριότητες που σχετίζονται με τη δημιουργία ευνοϊκότερων όρων για τη μελλοντική συμβίωση με τον ή τη σύντροφό τους. Κατά την περίοδο αυτή είναι που αλλάζει μορφή και η σχέση τους με την εργασία καθώς μετατρέπεται από μια περισσότερο χαλαρή συνθήκη (αν και με διακυμάνσεις, ανάλογα με την περίπτωση) σε μια πιο συστηματική διαδικασία. Τα λόγια της Μπαχάρ, της μητέρας της δωδεκάχρονης Ελίφ Γκιούλογλου, υποδηλώνουν ακριβώς αυτή τη μετάβαση: «Άντε να τελειώσει με το σχολείο (το δημοτικό), να πάρει μια σειρά, να παντρευτεί. Ώρα της είναι... πρέπει να μαθαίνει σιγά σιγά, να κρατάει σπίτι και οικογένεια. Πρέπει να μπει με τα μούτρα, κάθε μέρα στη δουλειά»

* * *

Ανακεφαλαιώνοντας, το άρθρο αυτό στηρίχθηκε σε εθνογραφικό υλικό το οποίο προέκυψε από εξάμηνη επιτόπια έρευνα με τσιγγανόφωνα κυρίως παιδιά και εφήβους που εργάζονται στους δρόμους της Αθήνας. Στο πρώτο μέρος του άρθρου επιχειρήσαμε να αναδείξουμε περισσότερο μακροσκοπικά ζητήματα που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη μορφή εργασίας τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο όσο και στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, εστίασαμε τη ματιά μας σε τρεις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις παιδικής και εφηβικής εργασίας στους δρόμους της Αθήνας έτσι όπως αυτές οργανώνονται στο εσωτερικό τριών τσιγγανόφωνων οικογενειών. Η μικροσκοπική αυτή προσέγγιση κατέδειξε αφενός τους πολιτισμικά ορισμένους τρόπους με τους οποίους τα ίδια τα παιδιά και οι έφηβοι νοηματοδοτούν την εργασία τους και αφετέρου το πώς οι νοηματοδοτήσεις αυτές συνδέονται με πολιτισμικά ορισμένες πρακτικές που τέμνουν τα πεδία της συγγένειας και της εθνοτικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, οι εργασιακές πρακτικές των εν λόγω τσιγγανόφωνων παιδιών και εφήβων στο «δρόμο» οργανώνονται από εθνοπολιτισμικά συγκροτημένες εννοιολογήσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, της εργασίας και του σχετίζεσθαι που με τη σειρά τους τροφοδοτούν αντιλήψεις του ανήκειν και της διαφορετικότητας. Ωστόσο, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των τριών οικογενειών, καθίσταται σαφές ότι ο τύπος,

το περιεχόμενο και η ένταση των εργασιακών πρακτικών των παιδιών και των εφήβων διαφοροποιούνται τόσο σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ζωής των μελών της ίδιας οικογένειας όσο και μεταξύ διαφορετικών οικογενειών.

Το παρόν άρθρο, λόγω οικονομίας χώρου, περιορίστηκε στην ανάλυση της παιδικής και εφηβικής εργασίας ως πεδίο διαπραγμάτευσης κυρίως οικογενειακών σχέσεων. Ωστόσο, το εθνογραφικό υλικό αποκαλύπτει ένα περίπλοκο δίκτυο σημαντικών για τα παιδιά σχέσεων της καθημερινότητας στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, που συγκροτείται μεταξύ του τόπου κατοικίας τους και του τόπου ή των τόπων εργασίας τους και που περιλαμβάνει, πέραν των σχέσεων της συγγένειας, σχέσεις που συγκροτούν το δίκτυο της παρέας, αλλά και σχέσεις με μη Τσιγγάνους και τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Ο «δρόμος» ως εργασιακός χώρος για τα παιδιά και τους εφήβους αποτελεί πεδίο ποικίλων ανταγωνιστικών σχέσεων, πεδίο διαχείρισης και αντιμετώπισης σημαντικών κινδύνων αλλά και πεδίο κοινωνικοποίησης έξω από τα στενά όρια της οικογένειας. Όμως, η ανάλυση αυτή αποτελεί το αντικείμενο μιας άλλης ξεχωριστής μελέτης.

Έβη Δασκαλάκη

Διδάσκουσα Τμήματος Φιλοσοφικών και
Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης
ividaskalaki@hotmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Βαξεβάνογλου, Α., 2001. *Έλληνες Τσιγγάνοι: Περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δασκαλάκη, Η., 2007. «Το 'παράδοξο του σχολείου' και η διαπραγμάτευση της διαφορετικότητας των Τσιγγάνων ενός καταυλισμού στην Αθήνα», *Αριάδνη* (Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης) 13: 193-220.
- Δασκαλάκη, Η., 2009. «Μεθοδολογικά και επιστημολογικά ζητήματα στην επιτόπια έρευνα με "παιδιά": εθνογραφικές εμπειρίες από έναν καταυλισμό Τσιγγάνων στην Αθήνα», στο: Μ. Πουρκός και Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Ατραπός (υπό έκδοση).
- Δαφέρμος, Μ., 2006. *Περιθωριοποίηση και εκπαιδευτική ένταξη*. Αθήνα: Ατραπός.
- Κάτσικας, Χ. και Ε. Πολίτου. 1999. *Τσιγγάνοι, Μειονοτικοί, Παλιννοστούντες και Αλλοδαποί στην Ελληνική Εκπαίδευση: Εκτός «Τάξης» το «Διαφορετικό»*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λυδάκη, Α., 1998. *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαυρομάτης, Γ., 2005. *Τα παιδιά της Καλκάντζας*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Παπαταξιάρχης, Ε., 2006. «Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 20^{ού} αιώνα», στο: Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η Παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στη Σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Π. Τοπάλη, και Α. Αθανασσοπούλου, 2009. *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας: Φύλο, Μετανάστευση και Πολιτισμικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του Πρώιμου 21ου Αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Alanen, L., 1998. "Children and the Family Order", στο: I. Hutchby και J. Moran-Ellis (επιμ.), *Children and Social Competence: Arenas of Action*. London: Falmer Press.
- Alderson, P., 1995. *Listening to Children: Children, Ethics, and Social Research*. London: Bernardo's
- Anthias, F. και G. Lazaridis, 1999. *Into the Margins: Migration and Exclusion in Southern Europe*. Alderthot: Ashgate.
- Aptekar, L., 1988. *Street Children of Cali*. Durham: Duke University Press.
- Aptekar, L. και P. Heinonen, 2003. "Methodological Implications of Contextual Diversity in Research on Street Children", *Children, Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>

- Baker, R., 1988. "Runaway Street Children in Nepal: Social Competence Away from Home," στο: I. Hutchby και J. Moran-Ellis (επιμ.), *Children and Social Competence: Arenas of Action*. London: Falmer Press.
- Beazley, H., 2003. "The Construction and Protection of Individual and Collective Identities by Street Children and Youth in Indonesia," *Children, Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>
- Boyden, J., 1990. "Childhood and the Policy Makers", στο: A. James και A. Prout (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood*. Brighton: Falmer Press.
- Burr, R., 2006. *Vietnam's children in a changing world*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Butlet, U., 2009. "Three Pillars of Identity for Youngsters living on the Streets of Rio de Janeiro," *Childhood* 16(1): 11-29.
- Butler, U. και I. Rizzini, 2001. "Young People Living and Working on the Streets of Brazil: Revisiting the Literature," *International Journal of Educational Policy, Research and Practice* 2(4): 403-17.
- Butler, U. και I. Rizzini, 2003. "Life Trajectories of Children and Adolescents Living on the Streets of Rio de Janeiro," *Children, Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>
- Connolly, P., 1998, *Racism, Gender Identities and Young Children: Social Relations in a Multi-Ethnic, Inner-City Primary School*. London: Routledge.
- Connolly, M. και J. Ennew, 1996. "Introduction: Children Out of Place," *Childhood* (3): 31-45.
- Corsaro, W., 1992. "Interpretive Reproduction in Children's Peer Cultures," *Social Psychology Quarterly* 55 (2): 160-77.
- Christensen, P., 1993. "The Social Construction of Help among Danish Children," *Sociology of Health and Illness* 15(4): 488-502.
- Christensen, P., 1998. "Difference and Similarity: How Children's Competence is Continued in Illness and its Treatment," στο: I. Hutchby και J. Moran-Ellis (επιμ.), *Children and Social Competence: Arenas of Action*. London: Falmer Press.
- Daskalaki, I., 2004. *Experiencing Distinctiveness at the Margins of the School: Relatedness, Performance and Becoming a Greek Gypsy*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.
- Davies, M., 2008. "A Childish Culture?: Shared Understandings, Agency and Intervention: An Anthropological Study of Street Children in Northwest Kenya," *Childhood* 15(3): 309-30.
- Ebigbo, P., 2003. "Street Children the Core of Child Abuse and Neglect in Nigeria," *Children, Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>
- Ennew, J., 2003. "Difficult Circumstances: Some Reflections on 'Street Children' in

- Africa," *Children, Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>
- Ennew, J., 1986. *The Sexual Exploitation of Children*. Cambridge: Polity Press.
- Ennew, J., 1994. "Time for Children or Time for Adults," στο: J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta και H. Wintersberger (επιμ.), *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury Press.
- Ennew, J. και J. Swart-Kruger, 2003. "Introduction: Homes, Places and Spaces in the Construction of Street Children and Street Youth," *Youth and Environments* 13(1), Spring. <<http://www.colorado.edu/journals/cye/>>
- Fakiolas, R., 2000. "Migration and unregistered labour in the Greek economy," στο: R. King, G. Lazaridis και C. Tsardanidis (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: MacMillan.
- Gay y Blasco, P., 1999. *Gypsies in Madrid; Sex Gender and the Performance of Identity*. Oxford: Berg.
- Goddard, V. και B. White, 1982. "Child Workers Today," *Development and Change*, 13(4): 465-78.
- Guy, W., 2001. *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.
- Hall, K., 1995. "There is a Time to Act English and a Time to Act Indian: The Politics of Identity among the British-Sikh Teenagers," στο: S. Stephens (επιμ.), *Children and the Politics of Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Hecht, T., 1998. "At Home in the Street," *Street Children in Northeast Brazil*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heinonen, P., 2000. *Anthropology of Street Children in Addis Ababa, Ethiopia*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Durham: University of Durham.
- Helleiner, J., 2003. "The Politics of Traveller 'Child Begging' in Ireland," *Critique of Anthropology* 23(1): 17-33.
- Hess, J. και D. Shandy, 2008. "Kids at the Crossroads: Global Childhood and the State," *Anthropological Quarterly* 81(4): 765-76.
- Hockey, A., 1993. *Growing Up and Growing Old: Ageing and Dependency in the Life Course*. London: Sage.
- Honwana, A., 2006. *Child Soldiers in Africa*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Huiskmans, R., 2008. "Children Working beyond their Localities: Lao Children Working in Thailand," *Childhood* 15(3): 331-53.
- Hutchby, U. και J. Moran-Ellis, 1998. "Situating Children's Social Competence," στο: U. Hutchby και J. Moran-Ellis (επιμ.), *Children and Social Competence: Arenas of Action*, 7-26. London: Falmer Press.
- Invernizzi, A., 2003. "Street-Working Children and Adolescents in Lima: Work as an Agent of Socialisation," *Childhood* 10(3): 319-42.

- Invernizzi, A., 2005. "Perspectives on children's work in the Algarve (Portugal) and their implications for social policy," *Critical Social Policy* 25(2): 198-222.
- Iosifidis, T., 1997. *Recent foreign immigration and the labour market in Athens*. PhD Thesis, University of Sussex, UK.
- James, A. και C. Prout, 1990. "A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems," στο: A. James και C. Prout (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, 7-33. London: Falmer Press.
- James, A., C. Jenks, και A. Prout, 1998. *Theorising Childhood*. Cambridge: Polity.
- Jenkins, H., 1998. "Introduction: Childhood Innocence and Other Modern Myths," στο: H. Jenkins (επιμ.), *The Children's Culture Reader*. London: New York University Press.
- King, R., 2001. *The Mediterranean passage: migration and new cultural encounters in Southern Europe*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Kovats-Bernat, C., 2006. *Sleeping Rough in Port-au-Prince: An Ethnography of Street Children and Violence in Haiti*. Gainesville, FL: University Press of Florida.
- Lazaridis, G. και M. Koumandraki, 2003. "Survival Ethnic Entrepreneurs in Greece: A Mosaic of Informal and Formal Business Activities," *Sociological Research Online* 8(2) <<http://www.socresonline.org.uk/8/2/lazaridis.html>>
- Lazaridis, G. και I. Psimmenos, 2000. "Migrant flows from Albania to Greece: economic, social and spatial exclusion," στο: R. King, G. Lazaridis και C. Tsardanidis (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: MacMillan.
- Lemon, A., 2000. *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romany Memory From Pushkin to Post Colonialism*. London: Duke University Press.
- Lucchini, R., 1996. "The Street and its Image," *Childhood* 3(2): 235-46.
- Malkki, L., 1995. *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Mizen, P., C. Pole, και A. Bolton, 2001. "Why Be a School Age Worker?," στο: P. Mizen, C. Pole, και A. Bolton (επιμ.), *Hidden Hands: International Perspectives on Children's Work and Labour*. London: Falmer Press.
- Montgomery, H., 2007. "Working With Child Prostitutes in Thailand: Problems of practice and interpretation," *Childhood* 14: 415-30.
- Morrow, V., 1994. "Responsible Children? Aspects of Children's Work and Employment outside School in Contemporary UK," στο: B. Mayall (επιμ.), *Children's Childhoods: Observed and Experienced*. London: Falmer Press.
- Morrow, V. και M. Richards, 1996. "The Ethics of Social Research with Children: An Overview," *Children and Society* 10: 90-105.
- Nieuwenhuys, O., 1994. *Children's Lifeworlds*. London: Routledge.

- Nieuwenhuys, O., 1996. "The Paradox of Child Labor and Anthropology," *Annual Review of Anthropology* 25: 237-51.
- Nieuwenhuys, O., 2003. "Growing Up between Places of Work and non-Places of Childhood: The Uneasy Relationship," στο: K. F. Olwig and E. Gulløv (επιμ.), *Children's Places: Cross-Cultural Perspectives*. London: Routledge.
- Olwig, K. και E. Gulløv, 2003. "Towards an Anthropology of Children and Place," στο: K. Olwig και E. Gulløv (επιμ.), *Children's Places: Cross-Cultural Perspectives*. London: Routledge.
- Pantea, M.-C., 2009. "Performing the border of child labour: Roma working children," *Romani Studies* 19(1): 19-48.
- Postman, N., 1983. *The Disappearance of Childhood*. London: W. H. Allen.
- Punch, S., 2001. "Household Division of Labour: Generation, Gender, Age, Birth Order and Sibling Composition," *Work, Employment and Society* 15(4): 803-23.
- Qvortrup, J., 1985. "Placing Children in the Division of Labour," στο: P. Close και R. Collins (επιμ.), *Family and Economy in Modern Society*. London: Macmillan Press.
- Qvortrup, J., M. Bardy, G. Sgritta, και H. Wintersberger, 1994. *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury Press.
- Okely, J., 1983. *Changing Cultures: The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sibley, D., 1995. *Geographies of Exclusion*. London: Routledge.
- Soldberg, A., 1990. "Negotiating Childhood: Changing Constructions of Age for Norwegian Children," στο: A. James και A. Prout (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Falmer Press.
- Stephens, S. 1995. "Introduction: Children and the Politics of Culture in 'Late Capitalism,'" στο: S. Stephens (επιμ.), *Children and the Politics of Culture: Rights, Risks and Reconstructions*, 3-50. Princeton: Princeton University Press.
- Stewart, M., 1997. *The Time of The Gypsies*. U.K.: Westview Press.
- Swart, J., 1990. *Malunde – the Street Children of Hillbrow*. Johannesburg: University of the Witwatersrand Press.
- Taracena, E., 2003. "A Schooling Model for Working Children in Mexico: The Case of Children of Indian Origin Working as Agricultural Workers during the Harvest," *Childhood* 10(3): 301-18.
- Toren, C., 1993. "Making History: The Significance of Childhood Cognition for a Comparative Anthropology of Mind," *Man* 26: 461-78.
- Toren, C., 1999. *Mind, Materiality, and History: Explorations in Fijian Ethnography*. London: Routledge.
- Toren, C., 2003. "Becoming a Christian in Fiji: An Ethnographic Study of Ontogeny," *Royal Anthropological Institute* 9: 709-27.

- Williams, P., 1993. "Terre d'asile, terre d'exile: l'Europe des Tsiganes," *Special Issues of Ethnies* 8(15): 7-10.
- Valentine, G., 1996. "Angels and Devils: Moral Landscapes of Childhood," *Environment and Planning D: Society and Space* 14: 581-99.
- Zelizer, V., 1985. *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books.
- Zelizer, V., 1998. "From Useful to Useless: Moral conflict Over Child Labor," στο: H. Jenkins (επιμ.), *The Children's Culture Reader*. New York: New York University Press.

IVI DASKALAKI

**Children and adolescents working in the «street»:
ethnographic approaches in the streets of Athens**

Summary

THIS ARTICLE examines children's and adolescents' work in the streets of Athens. The article is grounded on ethnographic material produced during a six month period of fieldwork which took place from February 2009 until September 2009 in the streets of Athens. Fieldwork engaged thirty four children between four and ten years old and twenty six adolescents between eleven and fifteen years old who come from three different Roma and Gypsy families. The analysis aims to bring to light the children's and adolescents' own views and experiences regarding their work in the «street» as well as the particular relationships and practices that the children and the adolescents themselves put emphasis upon and which relate to their work. Children's and adolescents' work in the «street» is approached here not merely as an economic activity which results in the particular conditions of their marginalisation but also as a culturally constructed practice which crosscuts kinship and ethnic identity. What is more, this article attempts to incorporate the above-mentioned ethnographic analysis into a wider framework of discussion which involves important issues developed within a wider body of international literature on street and working children.